

Kármán Gábor

JOHANN HEINRICH BISTERFELD ÉS AZ ERDÉLYI KÜLPOLITIKA, 1638–1643

„Bisterfeld úr oly jóindulattal volt a szövetséges urak és név szerint Excellenciád irányában a tárgyalások előmozdítása végett és minket olyannyira támogatót és segített, hogy a közös ügyek iránti jóindulatát és hűséges szolgálatait nem győzöm eleget dicsérni és Excellenciád figyelmébe ajánlani.”¹ Jacob Rebenstock alezredes, a Svéd Korona képviselője az erdélyi udvarban így foglalta össze felettese, Lennart Torstensson, a svéd csapatok főparancsnoka számára a gyulafehérvári professzornak a frissen megkötött szövetségi szerződés létrejötte körüli szolgálataival kapcsolatos benyomásait. És valóban: a fennmaradt források kivétel nélkül arról tanúskodnak, hogy Bisterfeld nemcsak a háttérből segítette tanácsokkal I. Rákóczi Györgyöt a döntés meghozatalában és a részletek kidolgozásában, de már évek óta személyesen is aktív levelezésben állt a harmincéves háború császárelenes oldalának számos jelentős személyiségével, szemlátomást jóval szélesebb kapcsolatrendszer mozgatva a nyugati irányú erdélyi diplomácia működtetésében, mint maga a fejedelem. Noha – mint arra a közelmúltban több monográfia is rámutatott – a „nemzetközi kálvinizmus” lelkészekből és tudósokból álló kapcsolathálója számos esetben próbálkozott meg a hatalompolitika befolyásolásával, az ilyen mélységű bevonódás a hivatalos fejedelmi külügyekbe, az, hogy különböző fejedelmi személyeket képviselő diplomaták hosszú távon tárgyalópartnerként kezeljenek egy teológus professzort, ritkaságnak számított a 17. században.² Azt, hogy a két szféra összefonódása mennyire nem volt magától értetődő, éppen egy lelkésztől, a sárospataki Tolnai Istvántól tudjuk. Ő ugyanis, megismerkedve a fejedelmi udvarba tartó Heinrich Meerbott-tal (aki a következő oldalakon

¹ „Der Herr Bisterfeldt hat das negocium zu promoviren solche gutte affection gegen die Herren Confoedertirte und nominatim gegen Eure Excellenz sehen laßen, auch uñß dermaßen wol secundiret und assistenz geleitet, daß ich seine gutte intention gegen des gemeine wesen und seine treuen dienste nicht genugsamlich zurühmen und recommendiren weiß”. Jacob Rebenstock levele Lennart Torstenssonnak (Gyulafehérvár, 1643. nov. 8/18.). Riskarkivet Stockholm (a továbbiakban: RA), Diplomatica, Turcica bihang Transylvania vol. 1. nr. 132.

² *Heinz Schilling*: Konfessionalisierung und Staatsinteressen: Internationale Beziehungen 1559–1660. (Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen 2.) Paderborn 2007. 100–109.; *Daniel Riches*: Protestant Cosmopolitanism and Diplomatic Culture: Brandenburg-Swedish Relations in the Seventeenth Century. (The Northern World: North Europe and the Baltic c. 400–1700 A.D.: Peoples, Economies and Cultures 59.) Leiden–Boston 2013. 1–24.

még jelentős szerepet fog játszani), ezt írta Rákóczinak: „Csudálom, hogy az fejedelmek (ha azok küldték) prédikátor emberre bízták az követséget.”³

Noha Bisterfeld a haláláig megtartotta politikai tanácsadói szerepét I. Rákóczi György, majd fia oldalán, fentebb vázolt kulcspozícióját az erdélyi diplomáciában 1638-tól, nyugat-európai küldetésétől a gyulafehérvári szerződés 1643-as megkötéséig töltötte be. Ennek az időszaknak a részletes vizsgálata több szempontból is szükséges. A gyulafehérvári professzor diplomáciai küldetésének főbb vonalait a Bisterfeld-kutatást száz év után tetszhalálából felébresztő Viskolcz Noémi ugyan megbízhatóan felvázolta, munkájának 2010-es megjelenése óta azonban előkerült számos új forrás, amely Bisterfeld szerepvállalásának mélyebb elemzését is lehetővé teszi.⁴ Az 1630-as és 1640-es évek fordulójának erdélyi diplomáciája rosszabb sorsra jutott a gyulafehérvári professzor élettörténeténél, amely művelődéstörténeti szempontból a közelmúltban is érdeklődést váltott ki: annak utolsó alapos, források vizsgálatán alapuló rekonstrukcióját ugyanis 1893-ban jelentette meg Szilágyi Sándor, I. Rákóczi Györgyről írott életrajzában.⁵ Indokolt tehát, hogy a történetet az elmúlt százhusz évben megjelent irodalom, illetve forráskiadványok alapján újraírjuk, felhasználva a megváltozott kutatási körülmények révén sokkal könnyebben hozzáférhető, frissen megtalált kéziratos forrásokat is. Éppen ezért szükségesnek tartom, hogy helyenként több részletet is közöljek a diplomáciai tárgyalások tartalmáról és háttéréről, mint amennyi Bisterfeld szerepének megértéséhez szigorúan véve szükséges lenne. Mind a közvetlen előzményekről, mind az említett tárgyalások végeredményéről korábbi munkáimban részletesen írtam: ez a tanulmány, azon kívül, hogy tisztázza a gyulafehérvári professzor szerepvállalásának kereteit, motivációját és következményeit, helyére illeszti az utolsó, még hiányzó mozaikdarabot is I. Rákóczi György részvételéről a harmincéves háborúban. Természetesen az egyes forráscsoportok, így a francia

³ Tolnai István levele I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1637. aug. 13.). *Szilágyi Sándor*: I. Rákóczy György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 18. (1875) 1222. A forrásokból származó idézetek helyesírását a könnyebb olvashatóság érdekében nemcsak akkor modernizáltam, ha kiadatlan kéziratból származnak, hanem ahol szükséges volt, ott normalizáltam a teljesen következtetlen ortográfiát és központosítást használó 19. századi szövegkiadások megoldásait is.

⁴ *Viskolcz Noémi*: Johann Heinrich Bisterfeld: Ein Professor als Vermittler zwischen West und Ost an der siebenbürgischen Akademie in Weißenburg, 1630–1655. In: Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Hrsg. Márta Fata – Anton Schindling. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 155.) Münster 2010. 201–214. Lásd még a professzor levelezésének katalógusát: *Viskolcz Noémi*: Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája. A Bisterfeld-könyvtár. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 6.) Bp.–Szeged 2003. A klasszikus Bisterfeld-életrajz Jan Kvačala tollából a 19. században született, lásd *Kvačala János*: Bisterfeld János Henrik élete. *Századok* 25. (1891) 447–478., 545–577.

⁵ *Szilágyi Sándor*: I. Rákóczy György 1593–1648. (Magyar történeti életrajzok.) Bp. 1893. 319–363.

kézirattárak alapos tanulmányozása a jövőben még számos helyen finomíthatja az itteni eredményeket.⁶

Heinrich Meerbott diplomáciai útjai

Gabriel Gustafsson Oxenstierna svéd országbíró (*drots*) és a tizenegyedik évében járó Krisztina királynő régenstanácsának tagja 1637. október 10-én értesítette bátyját, a nagyhatalmú kancellárt, hogy Stockholmba érkezett egy Heinrich Meerbott nevű ember, akit állítólag az erdélyi fejedelem küldött. Egyben jelezte, hogy mivel a követ nem sürgeti nagyon az audienciát, azzal megvárják, amíg Axel Oxenstierna is visszaér a fővárosba.⁷ A következő hetekben a svéd államtanács többször is tárgyalta Meerbott küldetésének ügyét, ám amikor az év utolsó napjaiban távozott a fővárosból, Nils Nilsson kancelláriai titkár szarkasztikus megjegyzése szerint „semmiel nem volt okosabb, mint amikor ideérkezett”.⁸ Ugyanis noha a svéd állam vezetői nagyon örültek I. Rákóczi György szövetségkötési ajánlatának, hivatalos választ mégsem adtak neki, mivel Meerbott nem tudott bemutatni olyan megbízólevelet, amely a régenskormány számára hitelt érdemlően igazolta volna, hogy a fejedelem felhatalmazta őt a tárgyalásra és esetleg egy szerződés megkötésére. Ennek hátterében olyan általános, az erdélyi diplomáciai kapcsolattartás számára igen nehezen kezelhető problémák álltak, amelyekkel a 17. század első felében a fejedelem által küldött követségeknek újra és újra meg kellett birkózniuk. Ráadásul ezekre tulajdonképpen nem létezett jó megoldás: titkos küldetéseikben hatalmas, ellenséges területeken kellett átutazniuk, időnként bekövetkező lebukásuk pedig komoly kárt okozott a fejedelemnek. Aligha segíthetett a nehéz helyzeten Meerbott vehemens természete és a diplomáciai érintkezés néhány korabeli európai szabálya terén megmutatkozó tájékozatlansága. A svéd államtanács egymást követő titkárainak beszámolóit olvasva nem lehet nem észrevenni, egy idő után milyen iróniával kezelték Meerbott hosszas magyarázatait és időnként nehezen értelmezhető igénybejelentéseit a vele való bánásmódról. Elsősorban azt, hogy a követ először azt mondta, nincs szüksége nyilvános és ünnepélyes audienciára, majd amikor az államtanács

⁶ Kármán Gábor: II. Gusztáv Adolf és Erdély fejedelmei. Századok 152. (2018) 717–769.; *Uő*: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Bp. 2011. 75–84.

⁷ Gabriel Gustafsson Oxenstierna levele Axel Oxenstiernának (Stockholm, 1637. szept. 30./okt. 10.). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevfveling. Senare afdelningen, III. bandet. Gabriel Gustafsson Oxenstiernas bref 1611–1640, Per Brahes bref 1633–1651. Red. av Per Sondén. Stockholm 1890. 425. A korszakban a Svéd Királyság még a juliánus naptárat használta, a cikkben a dátumokat az Erdélyben használatos gregorián naptár szerint közlöm.

⁸ „[...]drott han så klook hädan som hüt”. Nils Nilsson levele Johan Salviusához (Stockholm, 1637. dec. 22./1638. jan. 1.). RA E 5262 Salvius samling vol. 10.

magánkihallgatáson fogadta, utólag mégis tiltakozott, hogy instrukciója szerint neki *publica audientia*t kell kérnie – még akkor is, ha azon csak két-három ember vesz részt a tárgyalások titokban tartása érdekében.⁹

Tulajdonképpen nincs mit csodálkozni azon, hogy Meerbott nem ismer- te ki magát a *solemnis, publica és privata audientia* terminológiai útvesztőjében. Az első olyan követnek ugyanis, aki egy erdélyi fejedelemtől kapott küldetéssel Svédország területére lépett, egész addigi életében nem volt köze a formális, álla- mi szintű diplomáciához.¹⁰ Heinrich Meerbott a Majna-Frankfurthoz közel eső Hanauban lelkészként tengette napjait, és egyre növekvő kétségbeeséssel szemlé- te a protestánsok, főként a kálvinisták németországi helyzetének alakulását, ami- kor – feltehetőleg 1633 őszén – Frankfurtban megismerkedett Bálintffy Balázssal, a fejedelem követével.¹¹ Úgy tűnik, az erdélyi diplomata hasznos ismerettségnek tartotta a lelkészt, mert a következő évben, amikor újra Frankfurtban járt, le- velet is hozott Meerbottnak fejedelmétől. 1635 szeptemberében Hamburgból is írt neki. Noha a fennmaradt levelek csak arról tanúskodnak, hogy I. Rákóczi György nyomdafelszerelés és annak használatához értő szakemberek keresése kapcsán számított a hanai lelkész segítségére, a későbbi fejlemények azt is jelzik, hogy Meerbott komolyan érdeklődött Erdély iránt: 1637-es orációja azt mutatja, hogy meglehetősen jól tájékozódott a fejedelemség politikai életének cseppet sem egyszerű fordulataiban és név szerint ismerte annak számos szereplőjét.¹² Ebben

⁹ Lásd a svéd államtanács 1637. okt. 19[/29]-ei, okt. 24[/nov. 3]-ei, illetve okt. 25[/nov. 4]-ei jegyző- könyveit: Svenska riksrådet protokoll. VII. 1637–1639. Red. av Severin Bergh. Stockholm 1892. (a továbbiakban: SRP VII.) 98–100., 102–108., 109–111.

¹⁰ Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korábbi megbízottai a poroszországi, illetve németországi hadszíntéren találkoztak a svéd királlyal vagy annak képviselőivel, lásd *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 725–759.

¹¹ Meerbott háttéréről lásd Paul Ludwig levelét V. Vilmos hessen-kasseli tartománygrófnak (Kassel, 1637. márc. 21.). Hessisches Staatsarchiv Marburg (a továbbiakban: HStAM) Rep. 4f. Siebenbürgen nr. 1. A munkásságát röviden bemutatató Viskolcz Noémi (aki először korrigálta a szakirodalomban feltűnő tévedést, miszerint Meerbott Bisterfeld álneve lett volna) szintén valószínűsítette a hanai származást, lásd *Viskolcz Noémi*: Reformációs könyvek. Tervek az evangélikus egyház megújítására. (Res libraria 1.) Bp. 2006. 78–86. Bálintffy küldetésének erről a részéről nincs fennmaradt diplomá- ciai jellegű irat (ellentétben az ugyanekkor a szász udvarban folytatott tárgyalásaival, lásd *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 763. 156. jegyz.), viszont egy, a protestáns kapcsolatháló egyik legfontosabb levélgyűjteményében fennmaradt magánlevélből megtudjuk, hogy Oxenstiernával is egyeztetni akart Frankfurtban. Elias „de Zessino” (Rosini) levele John Durynek (Frankfurt am Main, 1633. nov. 9.). The Hartlib Papers (CD-ROM). 2. kiadás. Sheffield 2002. 5/48/2A.

¹² I. Rákóczi György levele Meerbottnak (Gyulafehérvár, 1634. jún. 4.), Bálintffy Balázs levele Meer- bottnak (Frankfurt am Main, 1634. szept. 26.) és kivonat Bálintffy Meerbottnak küldött leveléből (Hamburg, 1635. szept. 6/16.). HStAM Rep. 4f Siebenbürgen nr. 1., másolatban RA Transylvania vol. 1. Nr. 129/I. Meerbott orációja V. Vilmos hessen-kasseli tartománygróf számára ([1637. márc.]) a marburgi levéltár ugyanezen fasciculusában őrződött meg – magyar fordítását lásd Források a 17. szá- zadi magyar politikai gondolkodás történetéhez II. Szerk. Báthory Orsolya – Bene Sándor – Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton. Bp. 2020. 221–243. Bálintffy 1634-es és 1635-ös diplomáciai útjairól semmilyen más közvetlen forrást nem ismerünk, nem említi rövid életrajzi vázlatja sem: *Dáné Veronka*:

szerepet játszhatott az is, hogy a hanai lelkésznek még egy erdélyi levelezőpartnere akadt, Johann Heinrich Alsted herborni származású, Gyulafehérváron oktató professzor személyében, aki 1629-ben kapta meg Bethlen Gábor meghívását a fejedelemségbe. Nem tudjuk, hogy ismeretsége Meerbott-tal már korábbról származott-e, vagy Bálintffy követsége révén jött létre. Mindenesetre a kapcsolatnak alighanem az is fontos motivációt nyújtott, hogy a herborni tudós enciklopédista gondolkodásának ugyanúgy fontos részét képezték a millenarista kérdések megválaszolására tett kísérletei, mint a hanai lelkésznek. Míg előbbi 1627-ben megjelentetett *Diatriben de mille annis Apocalypticis*, addig utóbbi 1633-as *Sententia definitiva* című munkájával próbálta meghatározni a Végítélet pontos időpontját.¹³

A II. Gusztáv Adolf halálát követő időszak márpedig sok aggódni valóval látta el a történelmet üdvtörténeti távlatokban szemlélni hajlamos protestáns megfigyelőket. Axel Oxenstiernának ugyan 1633-ban a Heilbronni Unió létrehozásával sikerült a svéd király által összehozott szövetségi rendszert egyben tartania, de azt számos strukturális probléma és érdekelletét feszítette szét, és az 1634. szeptember 6-án lezajlott nördlingeni ütközetben elszenvedett vereség után gyakorlatilag szét is hullott. 1635. május 30-án a prágai békében a legtöbb német protestáns fejedelemség, I. János György szász választófejedelem vezetésével, kompromisszumot kötött II. Ferdinánd császárral. Az egyezmény azonban számos hadviselő fél igényeit nem elégítette ki, például semmilyen garanciát nem tartalmazott a kálvinista vallásgyakorlat szabadságára. Így a német háborúból tisztesen távozni akaró (és a seregükkel szembeni adósságaikat jelentős kártérítés megítélése nélkül kifizetni nem tudó) svédek mellett több német fejedelem is a harc folytatása mellett döntött. Döntésüket segítette az amúgy meglehetősen gyanakvással figyelt francia diplomácia is: XIII. Lajos kormányzata már eddig is jelentős összegekkel finanszírozta a császárral szembeni ellenállást, most azonban Richelieu bíboros hajlandó volt nyíltan hadviselő félként színre léptetni Franciaországot.¹⁴

Cubicularius, követ, áruló (?). A marosjárai Bálintffyak a 17. század közepéig. In: Hivatalnok értelmiség a kora újkor Erdélyben. Szerk. Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás. (Erdélyi tudományos füzetek 287.) Kolozsvár 2017. 41.

¹³ *Howard Hotson: Paradise Postponed: Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarism.* Dordrecht 2000.; *Viskolcz N.: Reformációs könyvek* i. m. 65–69., 80–83. Alsted leveleire Meerbott szintén a hessen-kasseli tartománygrófnak írott orációban utal, lásd Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 231.

¹⁴ A korszakkal kapcsolatos összefoglalások, a teljesség igénye nélkül: *Sigmund Goetze: Die Politik des schwedischen Reichskanzlers Axel Oxenstierna gegenüber Kaiser und Reich.* Kiel 1971. 112–176.; *Michael Roberts: Oxenstierna in Germany, 1633–1636.* In: *Uő: From Oxenstierna to Charles XII. Four Studies.* Cambridge 1991. 6–54.; *Peter H. Wilson: Europe's Tragedy: A New History of the Thirty Years War.* London 2009. 543–573.; *Hermann Weber: Von verdeckten zum offenen Krieg: Richelieus Kriegsgründe und Kriegsziele 1634/35.* In: *Krieg und Politik 1618–1648: Europäische Probleme und Perspektiven.* Hrsg. Konrad Repgen. München 1988. 203–217.

Úgy tűnik, hogy a franciák a császár elleni hatalmi blokk életben tartásához I. Rákóczi Györgynek is szerepet szántak. Az 1634–1635 során folyó tárgyalásokról közvetlen forrást nem ismerünk, de Meerbott későbbi utalásaiból egyértelmű, hogy a Heilbronni Unióval kapcsolatos tárgyalásokra összegyűlt frankfurti konventen jelen lévő Bálintffyval az oda delegált francia követek is egyeztettek. Ennek keretei között olyan ajánlat is született, amely szerint Richelieu kormánya hajlandó lenne pénzügyi támogatást nyújtani I. Rákóczi Györgynek – márpedig ugyanezt 1631 és 1633 között hiába kérte Erdély fejedelme II. Gusztáv Adolftól. Noha Oxenstierna szarkasztikus megjegyzése szerint ekkoriban a francia diplomácia legfontosabb célja az volt, hogy fenntartsa a káoszt, hogy aztán a zavarosban halászhasson, a szövetségi ajánlatot Richelieu külügyi adminisztrációja még évekkel később is számon tartotta.¹⁵ A fejedelem azonban nem élhetett a lehetőséggel: Bálintffy ugyan 1635-ben újra a Német-római Birodalomba utazott, de a prágai béke megkötésének hírére bizonytalanná váló helyzetben el sem jutott addig, hogy tárgyalópartnereivel egyeztethessen, a következő évben pedig Rákóczi a túlélésért küzdött.¹⁶ Az évtized első felében, uralmának stabilizálása közben számos ellenséget szerzett mind Erdélyben, mind a Fényes Portán, így amikor Bethlen István – aki 1630-ban kénytelen volt neki átadni a hatalmat – 1636 elején trónkövetelőként lépett fel ellene, egyáltalán nem volt biztos, hogy Rákóczinak sikerül megtartania trónját. A Szalonta mellett elért katonai siker ugyan elbizonytalanította a Bethlen István mellett kiálló budai pasát, így a trónkövetelőt sikerült megegyezésre és igényeinek feladására kényszeríteni, de a Fényes Portára menő erdélyi követségek még 1637 első felében is meglehetősen szorongással várták, hogyan dönt a szultáni udvar a fejedelemség feletti uralom további sorsáról.¹⁷

¹⁵ Lásd Heinrich Meerbott idézett, V. Vilmosnak címzett orációját, illetve a hozzá csatolt „aforizmakat”: Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 221–243. Sajnos a frankfurti konventen tartózkodó francia követ levelezése nem említi a Rákóczi diplomatájával folytatott egyeztetéseket: *Lettres et négociations du Marquis de Feuquieres, Ambassadeur extraordinaire du Roi en Allemagne, en 1633. & 1634. Tome I–III. Amsterdam 1753.* Ugyanakkor a francia diplomáciai levelezésben 1636 tavaszán találunk arra adatot, hogy számon tartották a 100 000 arany erdélyi *subsidium* ígétét: XIII. Lajos memoriáléja d’Avaux számára (1636. ápr. 15.). *La mission de Claude de Mesmes Comte d’Avaux ambassadeur extraordinaire en Pologne 1634–1636.* Publ. Franciszek Pulaski – Władysław Tomkiewicz. Paris 1937. 134., 154. Feltehetőleg ezzel az ajánlattal kapcsolatban jelezték a hamburgi francia diplomaták 1637 közepén, hogy még nem érkezett rá válasz: St. Chaumont márkai és d’Avaux gróf levele a királynak (Hamburg, 1637. júl. 11.). *Recueil de documents concernant l’histoire des pays Roumains tirés des archives de France XVI-e et XVII-e siècles.* Ed. Ioan Hudiță. Iași 1929. 72. Oxenstierna megjegyzéséről lásd *Goetze, S.: Die Politik i. m. 124.*

¹⁶ Lásd Bálintffy idézett levelét (Hamburg, 1635. szept. 6/16.). *HStAM Rep. 4f Siebenbürgen nr. 1.,* illetve Meerbott orációját: *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 229–231.*

¹⁷ *Lukinich Imre:* Bethlen István támadása 1636-ban. *Századok* 46. (1910) 24–40., 98–112., 212–227., 298–314., 477–494.; *B. Szabó János:* Két díván Budán. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és a magyarországi oszmán hódoltság elitje (1630–1636). *Történelmi Szemle* 61. (2019) 247–265.

Heinrich Meerbott 1637 márciusában úgy határozott, hogy meg kell tennie, ami tőle telik a protestánsok ügyének előmozdítása érdekében. Noha legszívesebben Axel Oxenstiernával lépett volna kapcsolatba, a svéd kancellár ekkorra már elhagyta a Német-római Birodalom belső részeit, így inkább Kasselbe utazott, ahol V. Vilmos hessen-kasseli tartománygróffal kívánt találkozni; ez a kálvinista fejedelem bírt ugyanis az egyik legkomolyabb sereggel mindazok közül, akik nem voltak hajlandók elfogadni a prágai békét, és kitartottak a svédek mellett. Meerbottnak persze semmilyen hivatalos megbízólevele nem volt azon kívül, amelyben I. Rákóczi György nyomdászok verbuválásával bízta meg (és ami így dokumentálta azt, hogy egyáltalán kapcsolatban állt az erdélyi fejedelemmel), így csupán „alkövetnek” (*subdelegatus*) címezte magát. A tartománygróffal nem sikerült találkoznia, de eljuttatott hozzá egy húszoldalas orációt és a hozzáfűzött kiegészítéseket, amelyek egészen különleges keverékét mutatják az I. Rákóczi György addigi svéd kapcsolatainak kudarcáról szóló és a helyzet részletes ismeretéről tanúskodó apológiának, illetve egy millenarista elképzelésekre épülő, az Antikrisztus elleni kitartásra biztató retorikai tűzijátéknak. Részletes javaslatot a szöveg nem tartalmazott, bár utalásokat a franciák által ígért segélyre és egy szövetség tető alá hozásának szükségességére igen. V. Vilmos nyilván érdeklődéssel olvasta Meerbott sorait, de aztán feltehetőleg követte a nála tartózkodó svéd diplomata tanácsát, és végül úgy engedte útjára a lelkészt, hogy saját nevében nem küldött vele levelet Erdély fejedelemének.¹⁸

Az út meglepően sok időt vett igénybe, még ahhoz képest is, ha beleszámítjuk, hogy Meerbottnak el kellett kerülnie a háború sújtotta vidékeket és különösen a császár és szövetségesei uralma alá tartozó régiókat (Kasselben azt mondta, Danzigon keresztül akar Erdélybe jutni). Augusztus első felében érkezett a fejedelemébe, ahol hamar kiderült, hogy I. Rákóczi György is ugyanabban látott gondot, mint mindenki más Meerbott diplomatakarrierje folyamán: a lelkész megbízólevél nélkül érkezett, így az általa sürgetett szövetségkötés hiába kellett fel a fejedelem érdeklődését, tárgyalási alapot nem jelentett. Ahogy Tolnai Istvánnak Rákóczi megírta: „az német ember [...] emleget valamit, de hitel kelene hozzá”.¹⁹ Azt természetesen megtehetette volna, hogy engedve a biztatásnak,

¹⁸ Meerbott köszöntőlevele, orációja, a hozzá csatolt „aforizmák”, illetve Paul Ludwig idézett levelei mind ugyanabban a levéltári egységben maradtak fent: HStAM Rep. 4f Siebenbürgen nr. 1. Lásd még Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 221–243.; Hessen-Kassel szerepéről: *Tryntje Helfferich: The Iron Princess: Amalia Elisabeth and the Thirty Years War*. Cambridge, MA 2013. 16–40.

¹⁹ I. Rákóczi György levele Tolnai Istvánnak (Gyulafehérvár, 1637. aug. 17.). *Szilágyi S.: I. Rákóczy György fejedelem levelezése i. m. 1223.* A kolozsvári sáfárpolgár feljegyzéseiből tudjuk, hogy Meerbott 1637. augusztus 9-én érkezett Kolozsvárra, a fejedelem fiainak korábbi tanítójával, a hollandiai peregrinációból hazatérő Erdőbényei Jánossal és egy bizonyos „Joannes Lizelius”-szal. *Herepei János: Adatok*

a saját nevében megbízólevelet ad Meerbottnak, hogy hozza tető alá a sokat emlegetett szövetséget, ám ez nagy kockázattal járt volna. Amióta (nagyjából egy évtizede) az Erdélyi Fejedelemség diplomatái rendszeresen jártak más, főleg protestáns hatalmak uralkodóihoz, újra és újra előfordultak olyan esetek, amikor az inkognitóban utazó követek lengyel vagy német területeken lebuktak, és az ellenérdekelt fél fogságába estek. Ez mindig kellemetlen helyzetet okozott, de egy hasonló malőr 1637-ben egyenesen katasztrofális lett volna, I. Rákóczi György ugyanis nemcsak nem volt nyílt ellensége a császárnak, de az előző évben egyenesen a támogatását kérte az oszmán oldalról érkező nyomással szemben, amit meg is kapott (egyres magyarországi ellenfelei, így Esterházy Miklós nádor rosszállása ellenére). Sőt, 1637 tavaszán az újonnan trónra lépő III. Ferdinánd meg is erősítette, hogy a szultánnal szemben a fejedelem számíthat a katonai segítségére.²⁰ Így – érthető módon – hatalmas presztízsveszteség lett volna, ha kiderül, hogy I. Rákóczi György hivatalos megbízottja ugyanennek a császárnak az ellenségeivel keresi a szövetséget.

Már az 1620-as évek második felében is számos kreatív megoldás született hasonló problémák kezelésére az erdélyi külpolitikában (amelyek előtt a nevet nem tartalmazó megbízólevelekhez nem szokott nyugati diplomaták időnként meglehetősen értetlenül álltak), de a Meerbott számára kitalált módszer a szokatlanságával minden addigitt messze felülmúlt. A hanai lelkész ugyanis csak egy olyan levelet kapott a fejedelemtől, amelyben mesteremberek („artifices mechanici”) felfogásával bízta meg.²¹ Meerbott ezen kívül még egy titkosírási igénylistát tudott átnyújtani, saját bevallása szerint a fejedelem kézírásával (hogy az ügy titokban maradjon, szerinte Rákóczi még a deákját sem akarta beavatni), amelyet a lelkész csak Danzigban kapott meg, ahová tőle függetlenül, kalandos úton, egy pisztolycsőbe tekerve jutott el.²² A listát a sifírozást feloldva is benyújtó

Bisterfeld erdélyi életfolyásához. In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Herepei János cikkek. Szerk. Keserű Bálint. Bp.–Szeged 1965. 401. Erdőbényeiről lásd *Szabó Miklós – Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. (Fontes rerum scholasticarum 4.) Szeged 1992. No. 1207.

²⁰ *Szilágyi Sándor*: Bevezetés. In: Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel X. 1637–1648. Szerk. Üő. Bp. 1884. 5–8.; *Lukinich I.*: Bethlen István i. m. 214–219., 310–314. Az 1620–1630-as évek fogságba ejtett követeiről lásd *Kármán Gábor*: Egy diplomáciai zsákutca. Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal. Acta 30. (2015) 3. sz. 11.; *Üő*: II. Gusztáv Adolf i. m. 726., 749.

²¹ I. Rákóczi György útlevele Heinrich Meerbottnak (Gyulafehérvár, 1637. aug. 21.). *Carl Wibling*: Magyarország történetét érdeklő okiratok a svédországi levéltárakból. Történelmi Tár [15.] (1892) 458–459. A megbízólevelekkel kapcsolatos rendhagyó megoldásokról lásd *Kármán Gábor*: Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor – Kees Tszelszky. Bp. 2013. 174–178.

²² Meglepő módon a listának két verziója is fennmaradt, amelyek bár eltérő szöveggel (és eltérő mennyiségű pontba szedve), de gyakorlatilag ugyanazt az ajánlatot közvetítik, az egyedüli markáns különbség a két változat között, hogy a Rákóczi által igényelt pénzügyi támogatás összegét csak az egyik

Meerbott szerette volna elérni, hogy e két dokumentum alapján ne csak egyszerű levélvivőnek, hanem egyenesen tárgyalási jogú megbízottnak (*plenipotentiarius*-nak) ismerjék el. Ennek érdekében hosszasan magyarázta, hogy az útlevéiben említett „artifexek” nem holmi egyszerű mesteremberek, hiszen azokból sok van Erdély környékén is, hanem olyanok, akik a haza szabadságának visszaszerzésében és megtartásában járatosak; tudniillik a lista végén felsorolt uralkodók, a francia és svéd király, illetve a hesseni tartománygróf értendő rajtuk.²³

Noha a svéd állam vezetőit nem hagyta érintetlenül az *artificium* másodlagos jelentésével („cselvetés”) űzött szóvicc, Axel Oxenstierna és kollégái, miután meghallgatták a kancelláriai titkárok beszámolóját a Meerbott-tal folytatott tárgyalásokról Rákóczi ajánlatának egyes pontjaival kapcsolatban, végül úgy döntöttek, egy ilyen nagy horderejű ügyben ragaszkodniuk kell a fejedelmi személyek közötti érintkezés terén általában alkalmazott protokollhoz.²⁴ Noha a hanauai lelkész többször próbált hatni rájuk az ügy fontosságának ecsetelésével, és azzal adott nyomatékot mondanivalójának, hogy Isten bocsánatát kérte mindazok számára, akik felelősek lesznek azért, ha dolga végezetlenül kell távoznia, a régenskor-mányzat döntését ezzel már nem tudta megváltoztatni. Az utolsó ülés, amelyen még foglalkoztak ügyével, november 4-én zajlott; Meerbott ezután még öt beadványt szerkesztett Axel Oxenstiernának, és egy hosszabb emlékiratot is összeállított a teendőkről, de december végén anélkül kellett távoznia Stockholmból, hogy bármilyen hivatalos, írásbeli választ kapott volna.²⁵

A követ által közvetített ajánlat nyilvánvalóan I. Rákóczi Györgytől származott, amit Axel Oxenstiernának is tudnia kellett, hiszen az 1630-as évek elején többször is hoztak hasonló erdélyi követek II. Gusztáv Adolf táborába. Ismerősnek kellett lennie annak is, hogy benne a fejedelem pénzügyi és katonai támogatást is elvárt hadjárata megindításához, bár a számok csökkentek. Rákóczi ezúttal az első évre 300 000 birodalmi tallért, minden továbbiakra pedig 200 000-et kért, és – a korábbiakkal ellentétben – beérte volna egy 6000 fős kontingenssel is a német gyalogságból,

verzió közli. Mivel Meerbott az államtanácshoz címzett beadványában a 11. pontra utal, és a másik verzióban csak 7 pont szerepel (*Wibling, C.*: Magyarország i. m. 463.), ezt kell az állítólag a fejedelem által sifírozott hiteles szövegnek tartanunk. RA Transylvania vol. 1. nr. 45. A másik verzió eredeti jelzete uo. nr. 127., kiadása: *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 460–462. A lista továbbításának módjáról lásd az államtanács 1637. okt. 19[29]-ei jegyzőkönyvét: SRP VII. 100.

²³ Meerbott beadványa az államtanácsnak. *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 463. A kiadás szerint az irat 1637. okt. 13/23-án kelt, valójában az október 19/29-ei magánkihallgatás után, és a következő napon fel is olvasták az államtanácsban: SRP VII. 101.

²⁴ A svéd államtanács 1637. okt. 25[./nov. 4]-ei ülésének jegyzőkönyve: SRP 108–109.

²⁵ Heinrich Meerbott levelei Axel Oxenstiernának (Stockholm, 1637. okt. 27.[./nov. 6.], nov. 3.[./13.], nov. 10.[./20.]), nov. 18.[./28.] és „in finibus Sveciae”, 1637. dec. 16.[./26.]). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 464–465., 465–466., 466–467., 467–468., illetve RA Oxenstiernasamlingen E 658; Meerbott emlékirata (1637. nov. 22.[./dec. 2.]). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 468–469.

abból a fegyvernemből, amelyből az erdélyi hadseregben mindig is hiány mutatkozott.²⁶ Ugyancsak ismerős lehetett az a záradék, amely szerint amennyiben Rákóczi a hadviselés következtében elveszítené fejedelemségét, szövetségesei kötelesek tisztes évjáradékkal támogatni családjának túlélését. Újdonságot jelentett viszont az a pont, amely az aktuális politikai helyzettel, a Portával épp megkötött kiegyezéssel volt kapcsolatos, és svéd diplomáciai támogatást kért többek között Székely Mózes erdélyi trónkövetelő kiadatásához. Rákóczi nem akarta kockára tenni az évtizedek óta mélyponton lévő lengyel–erdélyi viszonyban a megelőző években beállt javulást (ami leginkább azzal indokolható, hogy kész lett volna a Portával szembeállni az 1634-es oszmán–lengyel válság során), így a titkosírással írt dokumentumban kiemelte, hogy a svéd szövetség a lengyelek ellen nem lett volna érvényes. Végül, szintén újdonság volt, hogy a tervezett szerződés nemcsak a Rákóczi-ház, a magyarországi, illetve az erdélyi rendek védelmére kérte volna szövetségeseit, hanem nevesítette volna a három támogatott felekezetet: a reformátust, az evangélikust és a katolikust is – Meerbott szerint ez utóbbi megemlítését személy szerint ő szorgalmazta, a franciák meggyőzése érdekében.²⁷ Az ajánlattal kapcsolatban a svéd államtanács nem is fogalmazott meg semmilyen ellenvetést, sőt szóban megüzenték a lelkésznek, hogy nagyra becsülik a fejedelem elkötelezettségét a protestáns ügy mellett – épp csak a felmerülő formai kifogások miatt nem akartak arról tovább tárgyalni. A formaságokhoz való szigorú ragaszkodásukban valószínűleg az is szerepet játszott, hogy tudták, Stockholmból Meerbott további európai udvarokba utazik, ahol szintén előtárja majd küldetését. Ahogy az államtanács ülésén is elhangzott: így már túlságosan nagy volt a kockázat, hogy más fejedelmi személyek előtt a svéd kormányzat nevetségessé válik, ha ilyen kérdéses alapokon tárgyal, sőt, szövetséget köt.²⁸

A hanai lelkész eredeti terve szerint Stockholmból XIII. Lajoshoz, majd V. Vilmoshoz – illetve annak időközben, szeptember 14-én bekövetkező halála miatt ahhoz a német fejedelemhez, aki a prágai békét alá nem író protestánsok új vezetője lesz – utazik tovább a svédek által aláírt szerződéssel, majd a már minden fél által ellenjegyzett dokumentumot Hamburgban letétbe helyezik, I. Rákóczi Györgynek pedig küldenek egy hiteles másolatot, hogy hadait megindítsa. Ez a tev a stockholmi fiaskóval dugába dőlt, de Meerbott nem adta fel. Az Oxenstiernának írt beadványokban jelezte, hogy továbbra is el akar jutni a francia királyhoz, illetve

²⁶ RA Transylvania vol. 1. nr. 45. A korábbi ajánlatokról *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 744–749., 761–763. Az erdélyi fejedelmek hadseregéről a harmincéves háborúban legújabbán lásd *B. Szabó János*: Bethlen Gábor, az újjászervező. A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében I. Hadtörténelmi Közlemények 126. (2013) 963–988.; *B. Szabó János – Kármán Gábor*: Külföldi zsoldosok az erdélyi udvari hadakban. Megjelenés előtt.

²⁷ RA Transylvania vol. 1. nr. 45., illetve Meerbott kommentárjai: SRP VII. 104–108. Rákóczi viszonyáról a Rzeczpospolitaóhoz uralkodása korai szakaszában lásd *B. Szabó J.*: Két diván i. m. 258–261.

²⁸ A svéd államtanács 1637. okt. 25[/nov. 4]-ei ülésének jegyzőkönyve: SRP VII. 108.

tárgyalni akar az angol királlyal és a holland kormányzattal is.²⁹ Úgy tűnik, végül csak Hamburgig jutott, onnan indult el 1638 áprilisában Erdély felé. Danzigban éppen csak elkerülték egymást a fejedelemtől érkező új követtel, így visszafordult és Helsingörből küldött levelet a fejleményekről a Sund-vám ügyeit felügyelő svéd rezidenssel Oxenstiernának, tudniillik, hogy már úton van a szövetségeseihez egy szabályos megbízólevéllel rendelkező erdélyi diplomata.³⁰ A lelkész a továbbiakban eltűnt az erdélyi külpolitikával kapcsolatos forrásokból. Axel Oxenstierna 1639 decemberében kapott még tőle egy emlékirat-vázlatot, amelyben első helyen szerepelnek a fejedelemséggel kapcsolatos javaslatai, ám annak ellenére, hogy 1640-ben megint Stockholmban volt, úgy tűnik, I. Rákóczi György a továbbiakban nem tartott igényt a szolgálataira.³¹ Bisterfeldnek egy későbbi írásában szereplő utalásából az derül ki, hogy Meerbottot hibáztatták azért, hogy a császár értesült a szervezkedésről – talán ez lehetett az oka, hogy a protestáns összefogas lelkes harcosa 1643-ban bekövetkezett haláláig a továbbiakban már nem kapott szerepet a fejedelem politikai kapcsolatainak ápolásában.³²

Bisterfeld nyugat-európai küldetése, 1638–1639

I. Rákóczi György újabb követe nem más volt, mint Johann Heinrich Bisterfeld. A harmincas éveinek elején járó német teológus Bethlen Gábor meghívására, de már a fejedelem halála után, 1629 legvégén érkezett apósa, Johann Heinrich Alsted (illetve egy harmadik, szintén Herbornból jövő tanár, Ludwig Philipp Piscator) társaságában Gyulafehérvárra, ahol mindhárman az akadémia professzorai lettek.³³ A potenciális európai szövetségesek meglátogatását célzó diplomáciai kül-

²⁹ Heinrich Meerbott levelei Axel Oxenstiernának (Stockholm, 1637. nov. 3./[13.] és nov. 18./[28.]). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 466., 468.

³⁰ Heinrich Meerbott levele Axel Oxenstiernának (Helsingør, 1638. jún. 30./[júl. 10.]). RA Oxenstiernasamlingen E 658; Johann Heinrich Bisterfeld levele ugyanannak (Helsingør, 1638. máj. 9/19.). *Briefwisseling van Hugo Grotius. IX. 1638. Uitg. door B. L. Meulenbroek. (Rijks geschiedkundige publicatien, Grote Serie 142.)* 's-Gravenhage 1973. 807–808.

³¹ Meerbott Oxenstiernának adott propositiójának vázlata (érkezett 1639. nov. 30./[dec. 10.]). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 470–471. Ebben ismét tanúságot tesz a megelőző tíz év erdélyi politikai fordulatainak ismeretéről; többek között felveti azt az ötletet, hogy a fejedelem által 1633-ban áruulás miatt életfogytig börtönbe záratt Zólyomi Dávidot ki kellene hozatni, hogy csapatokkal csatlakozhasson a svéd fősereghez. Az erdélyi főúr svéd kapcsolataihoz lásd *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 754–755. 1640-es beadványában már nincs szó Erdélyről: Meerbott levele Krisztina királynőnek (Stockholm, 1640. nov. 13./[23.]). RA Transylvania vol. 1. nr. 131.

³² Halálának időpontjáról és az 1641-ben a tollából (igaz, álnév alatt) a svéd fővárosban megjelent két millenarista hangvételű műről lásd *Viskolcz N.*: Reformációs könyvek i. m. 80. Lennart Torstensson 1642 nyarán Erdélybe küldött követeinek adott instrukciójában utasította őket arra az esetre is, ha a fejedelemségben találkoznának a lelkésszel – ezek szerint a svéd *generalissimus* nem tudta, hogy Meerbott Stockholmban tartózkodik, erről lásd *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 592.

³³ Erdélybe költözésük részleteiről a tanulmány utolsó fejezetében lesz szó.

detésre 1638 áprilisának közepén indult el. A követi akkreditációjára használt módszer azt mutatja, hogy még ha Meerbott nem utazott is vissza személyesen Erdélybe (tudomásunk szerint soha többet nem járt ott), kudarcának körülményeiről egy összefoglalót mindenképpen eljuttatott a fejedelemségbe. A svéd kancelláriai titkárok ugyanis azt magyarázták a hanai lelkésznek, hogy még egy általánosságokban fogalmazó megbízólevél is elegendő lett volna a tárgyalások megkezdéséhez – a fejedelem pedig pontosan ilyen dokumentumokkal látta el a teológus professzort. A feltehetőleg már Bisterfeld útnak indulása után készült és más útvonalon Danzig felé továbbított levelei ugyanis egyrészt nem tartalmazzák a megbízott nevét, másrészt a lehető legáltalánosabban fogalmaznak a „bizonyos ügyekről” („certi negotii”), amelyek tárgyalására az illető hivatott, harmadrészt címzettjeik nem koronás fők, hanem Richelieu és Axel Oxenstierna.³⁴ Mindezzel I. Rákóczi György minden óvintézkedést megtett, nehogy a levelek idegen kézbe kerülve idő előtt leleplezzék céljait.

Meerbott-tal ellentétben Bisterfeld nem Svédország felé indult, hanem Hollandián keresztül Franciaországba utazott. Hágában júniusban találkozott az 1632-ben elhunyt Pfalzi Frigyes, a letett cseh király örökösével, Károly Lajossal, aki ekkoriban tette az utolsó komoly kísérletét arra, hogy önerőből visszaszerezze a pfalzi területeket és velük együtt esetleg a választófejedelmi rangot is, amelyek-től apját II. Ferdinánd császár az 1620-as évek során megfosztotta.³⁵ A professzor július 10-én érkezett Párizsba. Az ekkoriban a francia udvarban svéd rezidensként szolgáló Hugo Grotius, a nemzetközi jog hírneves teoretikusának levelezése arról tanúskodik, hogy Bisterfeldet nagy lelkesedéssel fogadták. Richelieu úgy vélte, az erdélyi szövetség ötletét fel kell karolni, és erről tájékoztatta a svédek is.³⁶ Sőt,

³⁴ I. Rákóczi György levele Richelieu-nek (Gyulafehérvár, 1638. ápr. 16.). *Gergely Samu*: I. Rákóczi György összeköttetése Franciaországgal. Első közlemény. Történelmi Tár [12.] (1889) 686. Azonos dátummal és mutatis mutandis azonos szöveggel Axel Oxenstiernának: RA Oxenstiernasamlingen E 692. A kolozsvári sáfárpolgár feljegyzései szerint Bisterfeld már április 14-én a városba érkezett, ezért valószínű, hogy a két nappal később elkészült *credentionalis* leveleket csak később, már biztonságos területen kapta meg, lásd *Herepei J.*: Adatok i. m. 402. Április 23-ára a gyulafehérvári professzor már Sárospatakot is elhagyta, lásd Tolnai István levelét I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1638. ápr. 23.). *Szilágyi S.*: I. Rákóczi György fejedelem levelezése i. m. 1348–1349.

³⁵ Károly Lajos rajnai palotagróf levele I. Rákóczi Györgynek (Hága, 1638. jún. 9.). Okirattár Strassburg Pál 1631–1635-iki követsége és I. Rákóczi György első diplomáciai összeköttetése történetéhez. (Monumenta Hungariae historica. Ser. I. Diplomataria 26.) Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1882. (a továbbiakban: MHHD XXVI.) 129–130. Károly Lajos kísérletéről a pfalzi restitúció katonai eszközökkel való kikényszerítésére lásd *Wilson, P.H.*: Europe's Tragedy i. m. 594–596.

³⁶ Hugo Grotius levelei Ludwig Camerariusnak (Párizs, 1638. júl. 10. és júl. 31.), Axel Oxenstiernának (Párizs, 1638. júl. 10. és 24.), és Krisztina királynőnek (Párizs, 1638. aug. 21.). Briefwisseling van Hugo Grotius IX. i. m. 439., 490.; 440., 473., 535–536.

rövid időn belül XIII. Lajos kormányzata kijelölte a további egyeztetések céljából Erdélybe küldendő követét is.³⁷

Charles du Bois, Avaugour bárója talán az Európa keleti felében legjáratosabb francia diplomata volt, bár eddig az időpontig inkább az északkeleti régiókat kultiválta: 1629 óta felváltva töltött be kisebb, részben svédországi, gyakrabban lengyelországi rezidensi pozíciókat, danzigi állomáshellyel.³⁸ 1638 őszén tengeri úton érkezett Velencébe, onnan oszmán területen keresztül Temesvárra, végül november közepén találkozott az épp Besztercén tartózkodó fejedelemmel, aki magánkihallgatáson fogadta. I. Rákóczi György előtt tartott beszédében hosszasan taglalta, mennyire kedvező lenne az alkalom az Ausztriai Ház hatalmának megtörésére, és jelezte, hogy uralkodója kész lenne tárgyalni az ajánlatról.³⁹ A fejedelem válaszában hosszasan ecsetelte, milyen kockázatokat vállalna, ha a közös ügy érdekében belépne a háborúba, így csapatainak elindítását ahhoz a feltételhez kötötte, hogy kapjon valamilyen biztosítékot (*assecuratiót*) a szerződés megkötésére és feltételeinek betartására. D’Avaugour ígéretet tett, hogy jövő év áprilisáig eljut a fejedelem kezéhez egy ilyen irat.⁴⁰ Mint Bisterfeldnek írott későbbi levelében Rákóczi jelezte: a francia követnek nem volt felhatalmazása a szövetség megkötésére (amúgy teljesen szabályos megbízólevelében a király valóban csak azt említette, hogy a fejedelemmel folytatandó konzultáció céljából küldi), így a követség a kölcsönös puhatolózáson kívül más eredményt nem nagyon

³⁷ XIII. Lajos levele I. Rákóczi Györgynek (Amiens, 1638. júl. 29.). Okmánytár I. Rákóczi György svéd és francia szövetkezéseinek történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria 21.) Bp. 1873. (a továbbiakban: MHHD XXI.) 19. A királyi megbízólevelen kívül d’Avaugour még Bisterfeldtől is kapott egy papirost, amely igazolta, hogy követként lehet vele tárgyalni.

³⁸ Életrajzát lásd *Pierre Adolphe Chéruel*: Le Baron Charles d’Avaugour, ambassadeur de France en Suède (1654–1657). *Revue d’Histoire Diplomatique* 13. (1889) 523–534.; *Fredrik Ulrik Wrangel*: Liste des diplomates français en Suède 1541–1891. Stockholm 1891. 17–18. Johann Rudolf Schmidnek, a császár konstantinápolyi rezidensének egyik jelentése arra utal, hogy d’Avaugour 1637-ben a Fényes Portán is járt, erre azonban más adatunk nincs. Lásd levelét Michel d’Asquier-nek (Konstantinápoly, 1638. nov. 20.). Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban: HHStA) Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 114. Konv. 4. fol. 70–71. A bécsi Turcica-anyag 1636 és 1640 közötti részében való tájékozódáshoz nagy segítségemre volt, hogy hozzáférhettem Fazekas István, Hiller István és Kerekes Dóra készülő szövegkiadásához, akiknek ezt a lehetőséget ezúton is köszönöm.

³⁹ D’Avaugour beszéde I. Rákóczi György előtt ([Beszterce, 1638. nov. közepe]). MHHD XXI. 20–21. Erdélybe a francia követ 1638. október 26-án érkezett meg, lásd Bisterfeld 1639 elején írott feljegyzését: RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 5/I. Erdélyi audienciájáról (téves, 1642-es dátummal) lásd Kemény János önéletírása. In Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szerk. V. Windisch Éva. (Magyar remekírók.) Bp. 1980. 191–192.

⁴⁰ I. Rákóczi György rezolúciója d’Avaugour előterjesztésére ([Beszterce, 1638. nov. közepe]), illetve levele XIII. Lajosnak (Beszterce, 1638. nov. 15.). MHHD XXI. 22–25., 31–32. Az áprilisi határidőről Bisterfeldnek az előző jegyzetben idézett feljegyzése (RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 5/I.), illetve I. Rákóczi Györgynek a professzorhoz írott levele számol be (Algyógyi fürdő, 1639. júl. 8.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 700.

hozhatott.⁴¹ A francia báró mindazonáltal nem tért vissza többé Erdélybe, sőt – noha Danzigtól nyilván elküldte az erdélyi fejedelem üzenetét XIII. Lajos udvarába – semmilyen információval nem rendelkezünk arról, milyen reakciót váltottak ki Rákóczi sorai a francia kormányzatból. A következő évek során d’Avaugour a Francia Korona danzigi rezidenseként volt a fejedelemség diplomáciájának egyik legfontosabb kapcsolata.⁴²

Miközben a báró megjárta a hosszadalmas utat fél Európán keresztül, Bisterfeld is megérkezett új állomáshelyére, Hamburgba. Központi fekvése és semlegessége már az 1630-as évek első felében is fontos diplomáciai központtá tette a német kikötővárost, 1638-tól kezdve pedig arról sem túlzás beszélni, hogy néhány évig Hamburgban a Német-római Birodalom ügyeiben érdekelt hatalmak kongresszusa zajlott. Folytak a tárgyalások a békekötés lehetőségéről a svéd és a császári küldöttek között, de ugyanitt egyeztettek a dán, az angol és a francia király, illetve a holland köztársaság követei is egy nagyszabású Habsburg-ellenes szövetség létrehozásáról. A svéd és a francia külpolitikát már itt is ugyanazok a követek képviselték, akik majd a vesztfáliai békekongresszuson államuk főtárgyalói között foglalnak helyet: Johan Salvius és Claude de Mesmes, Avaux grófja – a következő években az erdélyi követek az ő kezükbe adták az újabb és újabb javaslatokat a szövetség megkötésére.⁴³ Magától értetődőnek tűnhetett, hogy Bisterfeld is ehhez a „kongresszushoz” csatlakozik – még ha egy kicsit későn érkezett is, ekkorra ugyanis már elmúlt a nagy Habsburg-ellenes liga alapjának tekintett 1637 februári angol–francia és 1638 februári svéd–francia szerződések által kiváltott lelkesedés. Bisterfeld találkozott az angol diplomácia nagy öregjével, a megelőző évtizedben konstantinápolyi követként Bethlen Gábort támogató Sir Thomas Roe-val, aki örült az erdélyi ajánlatnak, ám lebeszélte a gyulafehérvári professzort attól, hogy a szigetországba utazzon, mivel világosan látszott:

⁴¹ Lásd Bisterfeld az előző jegyzetekben idézett feljegyzését (RA E 5377 Salvius samling vol. 25. nr. 5/I.), amelyben idéz a fejedelem neki írott leveléből, illetve Salviusnak beadott memorandumát (Hamburg, 1638. okt. 27. [nov. 6.]) Uo. nr. 1.

⁴² 1638. december 30-ai levelében (amely elveszett vagy lappang) d’Avaugour valószínűleg tudatta Rákóczival, hogy a továbbiakban a danzigi rezidens posztját látja el, mert noha időközben újabb levelet nem kapott tőle, a fejedelem a következő év májusában már a poroszországi kikötővárosba küldte a francia bárónak szánt sorait. Lásd Rákóczi leveleit d’Avaugournak (Fogaras, 1639. márc. 9., máj. 1.). *Gergely S.: I. Rákóczy György i. m. I. 688., 691.*

⁴³ Hamburg diplomáciai központ szerepéről a korszakban lásd *Wilhelm Tham: Den svenska utrikespolitikens historia I:2. 1560–1648.* Stockholm 1960. 281–282.; Salviusról lásd *Heiko Droste: Ein Diplomat zwischen Familieninteressen und Königsdienst. Johan Adler Salvius in Hamburg (1630–1650).* In: *Nähe in der Ferne. Personale Verflechtung in den Außenbeziehungen der Frühen Neuzeit.* Hrsg. Hillard van Thiesen – Christian Windler. (Zeitschrift für historische Forschung, Beihefte 36.) Berlin 2005. 87–104.; d’Avaux-ról *Derek Croxton – Anuschka Tischer: The Peace of Westphalia: A Historical Dictionary.* Westport 2002. 21–22.

a pénzsűkében lévő I. Károly nem tud belépni a koalícióba.⁴⁴ Eddigre már az is nyilvánvalóvá vált, hogy a hollandok nem akarják feladni semlegességüket a császárral szemben, és noha Johann Joachim Rusdorf, a száműzött pfalzi Károly Lajos diplomatája (aki szintén kapcsolatban állt Bethlennel az előző évtizedben) nagy lelkesedéssel fogadta Bisterfeldet, annak legfontosabb tárgyalópartnere Hamburgban Salvius lett.⁴⁵

A svéd régens kormányzat köreiből nagy izgalmat váltott ki Bisterfeld levele, amelyet Hága felé utazva, Helsingørből küldött Axel Oxenstiernának.⁴⁶ Az államtanács 1638 júliusának közepén megtárgyalta az új információkat és úgy döntött, hogy az erdélyi szövetség továbbra is érdekli őket. Mivel a professzor levelében az ajánlattal kapcsolatban további konkrétumok nem voltak, a Svéd Korona minden nyugat-európai udvarban tartózkodó képviselője utasítást kapott arra, hogy amennyiben Bisterfeld feltűnne, biztosítsák őt jóindulatukról és próbálják tőle megtudni a részleteket.⁴⁷ A régens kormányzat lelkesedéséhez hozzájárult, hogy főserégüket 1637-ben a császári csapatok csaknem kiszorították a Birodalom területéről.⁴⁸ Egy erdélyi támadás a császár hátában

⁴⁴ Sir Thomas Roe levele I. Rákóczi Györgynek (Hamburg, 1638. okt. 11.). MHHD XXVI. 130–131.; d’Avaux grófjának levele Rorté bárónak, a Francia Korona svédországi követének (Hamburg, 1638. okt. 16.). Recueil de documents i. m. 61. Roe még több mint egy évig Hamburgban tartózkodott, de hazatérésekor teljesen haszontalan huszonegy hónapként tekintett vissza arra az időszakra, amely jobban elfárasztotta, mint korábban huszonegy évnnyi szolgálat. *Elmer A. Beller: The Mission of Sir Thomas Roe to the Conference at Hamburg, 1638–40. The English Historical Review* 41. (1926) 161. sz. 61–77.; *Tham, W.: Den svenska utrikespolitikens historia* i. m. 299–300. Roe és Bethlen kapcsolatáról lásd *Kurucz György: Sir Thomas Roe és az erdélyi–lengyel viszony Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor – Hermann Róbert. Bp. 2002. 55–63.; Kellner Anikó: A tőkéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében. Korall 2006. 23. sz. 86–115.*

⁴⁵ A hollandokról: Chavigny levele d’Avaux-nak (Ruelle, 1638. nov. 14.). Recueil de documents i. m. 62. A pfalzi kapcsolatáról: Rusdorf, illetve Károly Lajos levelei I. Rákóczi Györgynek (Hamburg, 1639. febr. 14., illetve Hága, 1639. ápr. 12.). MHHD XXVI. 135–138., 138. Noha Rusdorf Bethlennel kapcsolatos irodalmi munkássága figyelemre méltó (különösen annak magyarországi lecsapódása, a *Sebes agynak késő sisak* révén), erdélyi diplomáciai kapcsolatait hagyományosan némileg túlértékeli a kutatás. Vö. *Fazekas Sándor: Johann Joachim Rusdorf pfalzi diplomata erdélyi kapcsolatai. Századok* 142. (2008) 999–1020. A műről legújabbban: *Bene Sándor: Szinkretisták és szamaritánusok: Címzavak a kora újkori magyar politikai szótárból. In: Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon. Szerk. Kármán Gábor – Zászkaliczky Márton. Bp. 2019. 327–379.*

⁴⁶ Bisterfeld levele Axel Oxenstiernának (Helsingør, 1638. máj. 9/19.). Briefwisseling van Hugo Grotius IX. i. m. 807–808.

⁴⁷ Az államtanács 1638. júl. 6/[16]-ai ülésének jegyzőkönyve, SRP VII. 255.; A régens kormány levelei Hugo Grotiusnak és Ludwig Camerariusnak ([Stockholm, 1638. júl. 7/[17].). RA Riksregistraturet (a továbbiakban: RR) vol. 196. fol. 200r–201r; A Grotiusnak szóló változat megjelent: Briefwisseling van Hugo Grotius. IX. i. m. 462., illetve Salviusnak (azonos dátummal). RA RR vol. 195. fol. 664v–665v. Ugyanekkor Johan Strömfeldt helsingøri rezidens is utasítást kapott arra, hogy ha Bisterfeld Svédországba akarna menni, utazását segítse elő: Uo. fol. 666r–v.

⁴⁸ *Wilson, P.H.: Europe’s Tragedy* i. m. 596–598.; *Peter Englund: Ofredsår. Om den svenska stormakts-tiden och en man i dess mitt. Stockholm* 1993. 150–155.

nyilvánvalóan enyhítette volna a katonai nyomást a Pomerániába szorult Johan Banér csapatain. A Grotiustól érkező, a franciaországi tárgyalások ígéretes voltáról szóló jelentéseket olvasva a svéd államvezetés szerette volna elérni, hogy Bisterfeld Hamburgból továbbutazzon Stockholmba.⁴⁹ A gyulafehérvári professzor erre azonban nem volt hajlandó, feltehetőleg azért, mert úgy ítélte, hogy Hamburgban egyszerre tud kapcsolatot tartani a svéd és a francia diplomáciával (ráadásul tudós kollégáihoz is közelebb maradhat). November elején összefoglalta Salviusnak az egyeztetések állását, kiemelve, hogy uralkodójához már elindult egy francia követ, így lehetséges, hogy a szerződést megkötötték – amennyiben nem, Rákóczi neki küld majd egy *plenipotentiát* a végleges forma kialakításához.⁵⁰ Az általánosságokban fogalmazó megbízólevél arra tehát elegendő volt, hogy Bisterfelddel az összes számottevő hatalom képviselői egyeztetésekbe kezdjenek, arra azonban nem, hogy létrejöhessen a szövetség, és I. Rákóczi György megindítsa csapatait – ahogyan az erdélyi oldal d’Avaugour felhatalmazását ítélte hasonlóképpen szűk körűnek.

A svéd régenskormány számára ez is vállalható megoldásnak tűnt: 1639 januárjának elején elküldték Salviusnak a maguk részéről öt tárgyalásra feljogosító *plenipotentiát*.⁵¹ Csakhogy hamarosan megérkezett Hamburgba I. Rákóczi György küldönce is, aki nem a szerződéskötéshez szükséges, várt megbízólevelet hozta, hanem egy Bisterfeldet Gyulafehérvárra visszarendelő parancsot. A fejedelem írt Salviusnak és d’Avaux-nak is, de a levelekben szó sem esett a tervezett szövetségről, Rákóczi csak ahhoz kérte a diplomaták segítségét, hogy Bisterfeld megtalálhassa az 1638. november 9-én elhunyt Alsted utódját a gyulafehérvári akadémia professzori székére.⁵² Ahogy azt Bisterfeld egy újabb feljegyzésben elmagyarázta Salviusnak, a meglepő fordulatnak két oka volt. Az egyik, hogy I. Rákóczi György úgy tudta, hogy legkésőbb áprilisisig visszaérkezik udvarába d’Avaugour, immáron a francia király *assecuratió*jával (így nyilván nem látta szükségét annak, hogy megkockáztassa egy *plenipotencia* Hamburgba küldését, kitéve

⁴⁹ D’Avaux levele Rorténak (Hamburg, 1638. okt. 16.). Recueil de documents i. m. 61.; Anders Gyldenklou kancelláriai titkár levele Salviusnak (Stockholm, 1638. okt. 6/[16].). RA E 5262 Salvius samling vol. 10.

⁵⁰ Bisterfeld feljegyzése Salviusnak (Hamburg, 1638. okt. 27./[nov. 7.]). RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 1.

⁵¹ A svéd régenskormány megbízólevele Salviusnak (Stockholm, 1638. dec. 1./[11.]). MHHD XXVI. 131–132.; Hamburgba postázásáról lásd Gyldenklou levelét Salviusnak (Stockholm, 1638. dec. 22./[1639. jan. 1.]). RA E 5262 Salvius samling vol. 10.

⁵² I. Rákóczi György levelei d’Avaux-nak és Salviusnak (mutatis mutandis azonos szöveggel) (Kolozsvár, 1638. dec. 4.). *Gergeley S.*: I. Rákóczy György i. m. I. 686–687.; RA E 5270 Salvius samling vol. 18. A levelek megérkezését és Bisterfeld visszarendelését Georg Müller Grotiusnak írott értesítése adta hírül (Hamburg, 1639. jan. 15/[25.]). Briefwisseling van Hugo Grotius X. 1639. Uitg. door B. L. Meulenbroek. (Rijks geschiedkundige publicatien, Grote Serie 154.) ’s-Gravenhage 1976. 58.

magát annak a veszélynek, hogy azt ellenségei elfogják, és így szándéka idő előtt lelepleződik). A másik, hogy nem is értesült a *plenipotencia* Hamburgba küldésével kapcsolatos igényről. Mivel – ismét csak az álcázás végett – Bisterfeld nem közvetlenül a fejedelemnek, hanem Alstednek küldte leveleit, az idősebb gyulafehérvári professzor haldoklása miatt az üzenet nem juthatott el időben I. Rákóczi Györgyhez.⁵³ A stockholmi régenskormányzat véleménye mindazonáltal villámgyorsan a visszájára fordult: 1639. március elején az államtanács ülésén kijelentették, hogy Rákóczit és Bisterfeldet a továbbiakban felesleges komolyan venni, és ehhez az állásponthoz tulajdonképpen egészen a harmincéves háború végéig jobbra következetesen tartották is magukat.⁵⁴

Bisterfeld mindenesetre nem sietett vissza Erdélybe. 1639 márciusának végén Grotius jelezte, hogy a professzort ismét Párizsba várják, de csak május elején van adatunk arról, hogy meg is érkezett oda.⁵⁵ Noha a svéd rezidens többször jelezte, hogy a sok késlekedés miatt kétségei vannak afelől, valóban lehet-e számítani az erdélyi szövetségre, XIII. Lajos kormányzata, úgy tűnik, továbbra is meggyőzhető volt.⁵⁶ Bisterfeldben a maga részéről nagy reményeket keltett mindaz, amit második franciaországi útja alatt tapasztalt: Jean de la Barde kancelláriai titkárral folytatott megbeszélései után azt érezte, hogy a francia kormányzat továbbra is kész a szövetségekötésre (bár az meglepő, hogy a fennmaradt dokumentáció szerint nem merült fel az a logikus kérdés: vajon miért nem volt folytatása d’Avaugour követségének).⁵⁷ És valóban: d’Avaux rögtön a Bisterfelddel folytatott megbeszélések után megbízást kapott királyától, hogy egyeztesse Salviusszal a szerződés lehetséges pontjait, valamint elkészült a *plenipotencia* is az Erdélybe küldendő követ, Louis

⁵³ Bisterfeld saját bevallása szerint 1639. október 21-én küldött ezzel kapcsolatos levelet Erdélybe, ennek szövegét november 26-án, amikor Rákóczi a levelet írta Bisterfeldnek, még nem ismerhette. Lásd az okfejtést Bisterfeld már többször idézett feljegyzésében, RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 5/I. A szöveghez a professzor mellékelte Rákóczi d’Avaugournak írott rezolúciója másolatát is, amelyet nyilván a fejedelem juttatott el hozzá: uo. nr. 5/II.

⁵⁴ Jegyzőkönyv az államtanács 1639. febr. 19./márc. 1]-ei üléséről: SRP VII. 460.

⁵⁵ Grotius levele Camerariusnak (Párizs, 1639. márc. 16./26.). Briefwisseling van Hugo Grotius X. i. m. 198., illetve XIII. Lajos emlékirata d’Avaux-nak (St.-Germain-en-Laye, 1639. máj. 9.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 692. Március 5-én Bisterfeld Amszterdamban volt (és feltehetőleg írt fejedelmének), áprilisban pedig Hágában is megfordult, lásd I. Rákóczi György levelét d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1639. jún. 24.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 695.; illetve Károly Lajos idézett levelét Rákóczinak (Hága, 1639. ápr. 12.). MHHH XXVI. 138.

⁵⁶ Grotius kétségeiről lásd leveleit Müllernek (Párizs, 1639. márc. 5.), illetve Camerariusnak (Uo., 1639. márc. 16./26.). Briefwisseling van Hugo Grotius X. i. m. 146., 198.

⁵⁷ Bisterfeld Erdélybe való visszatérése után beadott beszámolója a de la Barde-dal folytatott megbeszélésekről (Medgyes, 1639. nov. 7.). MHHH XXI. 32–33. Úgy tűnik, hogy Bisterfeld a királlyal személyesen egyik alkalommal sem találkozott, de ez kevésbé meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy megbízólevele nem XIII. Lajosnak, hanem Richelieu-nek szólt, márpedig az uralkodónak címzett *crenditionalis* alapfeltételé lett volna annak, hogy audienciát kaphasson.

Fleutot kamarai titkár számára.⁵⁸ Bisterfeld mindent megtett azért is, hogy a svéd külpolitika figyelmét életben tartsa: a franciák érdeklődéséről szóló híreit nemcsak Grotiuszal osztotta meg, egy svéd meghatalmazott kijelölését sürgetve, hanem írt a korábban megismert hágai svéd rezidensnek, Ludwig Camerariusnak is.⁵⁹ A professzor aztán a Földközi-tengeren keresztül tért vissza Erdélybe: július közepén már Velencében volt, azt azonban nem tudjuk, pontosan mikor érkezett meg a fejedelemségbe. Annyi bizonyos, hogy 1639 novemberében már Medgyesen írta meg jelentését I. Rákóczi Györgynek.⁶⁰

A gyulafehérvári egyezményig vezető rögös út

A fejleményekről I. Rákóczi György már a professzor megérkezése előtt tudomást szerzett d’Avaugour leveleiből: a francia báró megírta neki, hogy királya már kijelölte a megbízottat a fejedelemmel folytatott tárgyalásra, és csak a Svéd Korona véleményének beérkezésére várnak.⁶¹ Válaszában a fejedelem már azt tervezgette, milyen úton juthatnának el hozzá legkényelmesebben a *plenipotentarius* követek, mire a danzigi rezidens megnyugtatta, hogy személyesen fogja útba igazítani őket és felhívni a figyelmüket arra, milyen fontos a küldetés titokban tartása.⁶² A d’Avaugourral való levélváltásokon kívül I. Rákóczi György egy másik csatornán is kommunikálni kezdett a francia külpolitikai apparátussal: konstantinápolyi ügyvivőjét (úgynevezett kapitiháját), Réthy Istvánt utasította, hogy vonja kérdőre a portai francia követet XIII. Lajos válaszábanak késlekedése miatt.⁶³

Philippe de Harlay, Césy grófja kapott ugyan utasítást a francia udvartól Rákóczi politikai manővereinek támogatására, de valószínű, hogy Richelieu

⁵⁸ XIII. Lajos memorialéja d’Avaux-nak (St.-Germain-en-Laye, 1639. máj. 9.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. I. 692–694., és felhatalmazása Louis Fleutot számára (Uo., 1639. máj. 10.). Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1636–1683). Éd. Ioan Hudiță. Paris 1926. 62–63.

⁵⁹ Grotius levele Axel Oxenstiernának (Párizs, 1639. máj. 4/14.). Briefwisseling van Hugo Grotius X. i. m. 326.; Bisterfeld levele Camerariusnak (Párizs, 1639. máj. 12/22.). Bayerische Staatsbibliothek (a továbbiakban: BSB) Clm 10359. fol. 243. A pfalzi diplomáciában korábban fontos szerepet játszó Camerariusról mint svéd rezidensről lásd *Friedrich Hermann Schubert*: Ludwig Camerarius 1573–1651. Eine Biographie. (Münchener historische Studien. Abteilung Neuere Geschichte 1.) Kallmünz 1955.

⁶⁰ MHHD XXI. 32–33. I. Rákóczi György már július 17-én hírül adta d’Avaugournak, hogy Bisterfeld megérkezett Velencébe: *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. I. 702. Ugyanakkor Rákóczi portai követei augusztus végén is továbbították a professzor „úti leveleit” Erdélybe: Tholdalagi Mihály és Körössy István levele a fejedelemnek (Konstantinápoly, 1639. aug. 30.). Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. 592.

⁶¹ D’Avaugour levelei Rákóczinak (Danzig, 1639. jún. 26. és 28.). Rejtelmes levelek első Rákóczy György korából. Szerk. Ötvös Ágoston. Kolozsvár 1848. 15–19., 21–24.

⁶² Rákóczi levele d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1639. júl. 17.) és annak válasza ([Danzig], 1639. aug. 4.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. I. 700., 703–704.

⁶³ Rákóczi levele Réthynek (H. n., 1639. júl. 15.). Levelek és okiratok i. m. 552.

kormányzata egyben óvatosságra is intette őt. Magatartását ugyanis mind a kapitáhi, mind az 1639 augusztusában Konstantinápolyba érkező két főkövet, Tholdalagi Mihály (a fejedelemség oszmán ügyekben legtapasztaltabb diplomátája), valamint Kőrössy István ambivalensnek ítélte. Césy szívesen konzultált az erdélyi követekkel, arról is határozott véleménye volt, hogyan kellene eljárni és mekkora összegeket kellene áldozni annak érdekében, hogy a fejedelem megkapja a Porta engedélyét egy magyarországi hadjárathoz. Személyesen azonban nem volt hajlandó a távol lévő nagyvezírt helyettesítő kajmakámmal, Kemankes Kara Musztafa pasával tárgyalni erről, csak tolmácsát utasította arra, hogy említse meg a témát az oszmán tisztségviselő előtt, a hivatalos elköteleződés látszatát is kerülve.⁶⁴ Egyes jelentések nem maradtak fenn, máshol a követek időnként szándékosan ködösítve fogalmaztak, így a tárgyalások tartalmát részletesen rekonstruálni szinte lehetetlen. Annyi azonban világos: I. Rákóczi György azt akarta elérni, hogy a Porta biztosítsa őt támogatásáról, ismerje el utódjának fiát, Györgyöt, és adja ki a Héttoronyban őrzött trónkövetelőt, Székely Mózeszt (akivel Rákóczi hasonló megbékélést ígért, mint amilyen Bethlen Istvánnal korábban létrejött).⁶⁵ Noha 1639 nyarán az erdélyi udvart nagy izgalomba hozták a hírek, hogy egy svéd követ érkezett Budára, és bár Rákóczihoz akart továbbmenni, helyette Konstantinápolyba vitték, az ügy a későbbiekben anélkül sikkadt el, hogy bármilyen egyeztetésre sor került volna. Mivel a svéd dokumentációban egyetlen utalást sem találunk egy ekkoriban a Portára küldött követre, nagyon valószínű, hogy vaklármáról lehetett szó, egy szélhámosnak a korszakban nem szokatlan próbálkozásáról.⁶⁶ A portai tárgyalások végül egészen 1639 októberéig

⁶⁴ Césy levele Rákóczinak (Pera, 1639. aug. 21.). Török-magyarországi állam-okmánytár III. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. (Török-magyarországi történelmi emlékek. I. oszt. Okmánytár 5.) Pest 1870. (a továbbiakban: TMÁO III.) 38.; Tholdalagi és Kőrössy levelei Rákóczinak (Konstantinápoly, 1639. aug. 30., szept. 4., okt. 2., okt. 4.). Levelek és okiratok i. m. 591–592., 593., illetve I. Rákóczi György és a Porta. Levelek és iratok. Szerk. Beke Sándor – Barabás Samu. Bp. 1888. 481–482., 485–489. Az 1620-as években a francia diplomáciának hasonlóképpen problémái akadtak azzal, hogy úgy segítse a Portán az erdélyiek törekvéseit, hogy közben semmiképpen ne vetülhessen rá a vád, miszerint a kereszténység elleni hadakozásra biztatná a szultánt, lásd *Hámori Nagy Zsuzsanna*: Bethlen Gábor külpolitikája és a francia diplomácia a harmincéves háborúban (1619–1629). Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 2020. 104–109.

⁶⁵ A „három punctumok” fundamentális jelentőségét több irat is hangsúlyozza, de sajnos olyan dokumentumot nem ismerünk, amely ezeket minden kétséget kizáróan, tételiesen felsorolná. Mindazonáltal több irat párhuzamos olvasásával a fenti rekonstrukció összeállítható: XIII. Lajos memorialisja d’Avaux-nak (St.-Germaine-en-Laye, 1639. máj. 9.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 694.; Tholdalagi és Kőrössy levele Rákóczinak (Konstantinápoly, 1639. szept. 4. és okt. 4.). Levelek és okiratok i. m. 593.; I. Rákóczi György és a Porta i. m. 485–486.

⁶⁶ Réthy levele Rákóczinak (Konstantinápoly, 1639. júl. 3.). I. Rákóczi György és a Porta i. m. 424.; Ismeretlen jelentése Budáról (k. n.) Prímási Levéltár (Esztergom) Archivum Saeculare Acta Radicalia (a továbbiakban: PL AS AR) Classis X. Nr. 196. 33. cs. p. 261–262. Köszönöm Szabados Jánosnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra. A császár portai követe még azt is tudni vélte, hogy az

elhúzódtak, de az erdélyi diplomáciai offenzíva elbukott a bizalmatlan és a döntéshozatal megkönnyítésére felajánlott összeget keveslő kajmakám ellenállásán.⁶⁷

Az 1639 őszi portai tárgyalások során mindenesetre rövid időre egy régi-új tényező is feltűnt az erdélyi politika láthatárán. Ahogyan arról már szó esett, az 1638-as hamburgi „kongresszus” tárgyalásaiból a holland köztársaság viszonylag hamar kivonta magát és elzárkózott a császár és a birodalom ügyeibe való közvetlen beavatkozástól. Épp ezért feltűnő, milyen élénk érdeklődéssel követte az Egyesült Tartományok portai ügyvivője, Hendrik Cops az erdélyi követek tárgyalásait. Hazaküldött beszámolóit arról tanúskodnak, hogy a tárgyalások részleteiről is voltak hiteles információi és kiismerte magát az 1630-as évek erdélyi belpolitikájának zűrzavarosabb fordulataiban is.⁶⁸ Ha figyelembe vesszük, hogy elődje (és nagybátyja), Cornelis Haga, aki a követség 1613-as alapításától 1638-ig látta el a követi funkciót, szoros erdélyi kapcsolatokkal rendelkezett és nagy figyelemmel követte a fejleményeket a fejedelemségben, ezen talán kevésbé csodálkozhatunk. Az azonban feltűnő, hogy 1636 után, amikor Haga egyértelműen Bethlen István mellett állt ki, a holland követ most újra támogató hangvétellel írt Rákóczi ambícióiról, sőt maga is olyan emlékiratot adott be a holland kormánzatnak, amelyben úgy nyilatkozott: minden korábbi fenntartása ellenére is hasznos lenne szerződést kötni a fejedelemmel.⁶⁹ A holland külpolitika a továbbiakban aztán mégsem tért vissza az 1625-ös hágai koalícióban egyszer már vállalt pályára: a következő évben Svédországgal kötött szerződésük kifejezetten a Német-római Birodalmon kívüli területekre koncentrált, IV. Keresztély dán király balti politikájának ellensúlyozására köttetett.⁷⁰ Cops a továbbiakban is szemmel tartotta ugyan az erdélyi követeket, ám olyan részletes jelentést, mint az

állítólagos svéd követet Alexander Heidennek hívták, és még 1640 elején is jelentett róla, lásd Schmid leveleit Michel d'Asquier-nek (Konstantinápoly, 1639. dec. 1., 1640. jan. 1. és febr. 21.). HHStA Türkei I. Kt. 114. Konv. 5. fol. 45–48., ill. Kt. 115. Konv. 1. fol. 1–2. Hasonló bizonytalan háttérű állítólagos követekről a Portán lásd *Cziráki Zsuzsanna*: Követ vagy szélhámos? A Habsburg-diplomácia útvesztői egy konstantinápolyi gyilkosság tükrében. *Aetas* 30. (2016) 3. sz. 22–39.

⁶⁷ Tholdalagi és Kőrössy levelei Rákóczinak (Konstantinápoly, 1639. okt. 8., 24., 28.). I. Rákóczy György és a Porta i. m. 492–493., 499–501., 502.

⁶⁸ Hendrik Cops jelentései a Staten Generaalnak (Konstantinápoly, 1639. aug. 20., szept. 24., okt. 29.). Nationaal Archief (Hága) Staten Generaal (a továbbiakban: NL-HaNA SG) 6904.

⁶⁹ Cornelis Haga emlékirata (H. n., 1639. nov. 3.). Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen Handel. I. 1590–1660. Uitg. door Klaas Heeringa. (Rijks geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 8.) 's-Gravenhage 1910. 408–409. Haga kiállításáról Bethlen István mellett 1636-ban lásd a leveleit Staten Generaalnak (Konstantinápoly, 1636. febr. 22.). NL-HaNA SG 6903., illetve Camerariusnak (Konstantinápoly, 1637. ápr. 3.). BSB Clm 10369. nr. 333., valamint Sebessi Boldizsár levelét Rákóczinak (Konstantinápoly, 1636. jún. 13.). I. Rákóczy György és a Porta i. m. 250–251. Haga erdélyi kapcsolatairól lásd legújabbán *Kees Tszelszky*: Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjárata idején 1604–1626. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor – Kees Tszelszky. Bp. 2013. 206–230.; *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 728., 738–765.

⁷⁰ *Tham, W.*: Den svenska utrikespolitikens historia i. m. 301–304.

1639 őszi, a későbbiekben nem találunk – és a holland ágens a fejedelemségből érkező főkövetek jelentéseiben sem jutott különösebben fontos szerephez.⁷¹

Az elhúzódó portai tárgyalások közepette Erdélyben folyamatosan várták, hogy megérkezzenek a svéd és francia követek a szerződés megkötéséhez szükséges szabályos felhatalmazásukkal. Október végén Rákóczi újabb követe kereste fel Danzigban d’Avaugourt, aki menetrendszerűen megnyugtatta a fejedelmet, hogy a leveleket továbbküldi Hamburgba, ahonnan most már nemsokára várható a kedvező válasz, hiszen a szükséges jó szándék mindenkiben megvan ehhez.⁷² Ez azonban nem volt teljesen igaz. Salvius még június elején megírta I. Rákóczi Györgynek, hogy a *plenipotentarius* kiválasztására ilyen rövid idő alatt sajnos nem volt lehetőség, de azzal biztatta a fejedelmet, hogy a franciákkal már egyeztetnek az ügyről, és addig is Césy elő tudja segíteni a Portán a közös vállalkozás sikerét. Csakhogy alig több mint egy héttel korábban írta meg kancellárjának, hogy egyáltalán nem kellene megbízni a franciákban, mert érzése szerint annak a nyomásnak a hátterében, amit az erdélyi szövetség miatt gyakorolnak a régenskormányzatra, nem valós szövetkezési szándékot kell keresni, hanem Richelieu és kormánya valójában így akarja kipuhatolni a svédek terveit.⁷³ Így aztán Claude de Salles, Rorté bárója, a Francia Korona stockholmi követe hiába beszélte meg részletesen Rákóczi ajánlatát Axel Oxenstiernával, és hiába sürgette a közös követküldést, a kancellár nem volt hajlandó figyelmet szentelni az ügynek.⁷⁴ A fennmaradt források szerint az államtanács ülésein csak augusztus végén jött szóba az erdélyi ügy, akkor is csak úgy, hogy meghívták a svéd fővárosban tartózkodó Paul Strassburgot, II. Gusztáv Adolf hajdani erdélyi rezidensét és közölték vele: Rákóczi nyomást gyakorol a svéd kormányzatra, hogy küldjenek

⁷¹ Cops jelentései a Staten Generaalnak (Konstantinápoly, 1640. febr. 1., ápr. 14., illetve 1641. dec. 11.). NL-HaNA SG 6904., az utolsó kiadva: Brieven van den secretaris H. Cops uit Constantinopel 1641–1645. Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht 25. (1869) 79.; Serédy István levelei Rákóczinak (Konstantinápoly, 1640. nov. 10. és dec. 11.). Levelek és okiratok i. m. 641.; I. Rákóczi György és a Porta i. m. 538–539. Ironikus, hogy mivel a követek instrukciójának összeállításához az erdélyi kancellária formuláskönyvet (vagy korábbi instrukciókat) vett alapul, annak szövege még abban az időszakban is a holland követet kezeli kiemelkedő fontosságúnak a Portán lévő „keresztény oratorok” közül, amikor már régóta a francia diplomatákkal volt a legszorosabb az együttműködés. Lásd a Serédy Istvánnak különböző években adott instrukciókat (Gyulafehérvár, 1641. okt. 4., 1643. nov. 2.). TMÁO III. 83., 235.

⁷² D’Avaugour levele Rákóczinak ([Danzig], 1639. okt. 28.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. I. 705.

⁷³ Salvius levele Rákóczinak (Hamburg, 1639. jún. 4.). RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 2.; Salvius levele Axel Oxenstiernának (Hamburg, 1639. máj. 25.). RA Oxenstiernasamlingen E 658.

⁷⁴ Oxenstierna még a Rortéval való egyeztetés részletes eredményeit sem tudatta Salviussal, csak ígérte, hogy majd később elküldi az iratokat. Axel Oxenstierna levele Salviusnak (Vadstena, 1639. jún. 13.). RA E 5262 Salvius samling vol. 10. Rorté közvetítését említi XIII. Lajos d’Avaux-nak említett memorálja is (St.-Germaine-en-Laye, 1639. máj. 9.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. I. 692.

hozzá követet.⁷⁵ További információt a protokollum nem tartalmaz, de a diplomáciai levelezésben sem találjuk nyomát, hogy a következő hónapokban a *pleni-potentarius* Erdélybe küldésének kérdése bármilyen szinten foglalkoztatta volna a svéd régenskormányzatot.

Oxenstiernára és kollégáira ráadásul nemcsak erdélyi és francia irányból nehezedett nyomás, hanem az ország katonai vezetése is érdeklődést mutatott a Rákóczival való együttműködés kialakítására. 1638 júliusában, amikor Bisterfeld érkezéséről értesültek, még a svéd régenskormány is úgy ítélte meg, hogy a svéd főserg *generalissimus*ának, Johann Banérnak – aki ekkor még próbálta tartani az állásait Pomerániában – keresnie kellene a kapcsolatot az erdélyi fejedelemmel, és morva ezredese, Zdenko von Hoditz (Zdeněk Hodický) gróf vezetésével egy kisebb csapatot délre kellene küldenie a hadmozdulatok összehangolása végett.⁷⁶ Hoditznak csak a következő év tavaszán sikerült kapcsolatba lépnie I. Rákóczi Györggyel, és reménykedve írta Stockholmba, hogy ez talán majd cselekvésre serkenti a fejedelmet. Azt persze nem tudhatta, hogy annak nem lelkesítésre, hanem a szerződés kötésre meghatalmazással bíró követ Erdélybe érkezésére lenne szüksége. 1639 tavaszától Banér sikeres offenzívába kezdett, kitört pomerániai elszigeteltségéből és a sereg a nyár folyamán elérte Sziléziát, őszre pedig Csehországot is. Ez azt jelentette, hogy szoros katonai együttműködésre lett volna lehetőség I. Rákóczi Györggyel, ahogy azt a fejedelem is jelezte.⁷⁷ A svéd tábornagy azonban 1639 júliusában méltatlankodva csak azt írhatta kormányának, hogy az erdélyi fejedelem segítségének, amelyről annyi szó esett, nyomát sem látja.⁷⁸ Axel Oxenstiernának és a régenskormánynek elvben tisztában kellett lennie azzal, miért nem – de ez nem sarkallta őket elhatározásra az erdélyi szövetség ügyében.

Nagyon valószínű, hogy I. Rákóczi Györgyöt is a svéd főserg csehországi jelenléte motiválta arra, hogy ne adja fel a várakozást, hanem újra és újra emlékeztesse reménybeli szövetségeseit ígéreteikre. 1639 novemberében így Salvius újabb megnyugtató hangú válaszevelet küldhetett a fejedelemnek, amely szerint a késlekedés oka csak a nagy távolság; 1640 februárjában pedig újabb Erdélyből érkező levelek motiválták d'Avaux-t arra, hogy svéd kollégáját hosszasan gyözködjé,

⁷⁵ A svéd államtanács 1639. aug. 15[25]-ei jegyzőkönyve: SRP VII. 577.

⁷⁶ A régenskormány levele Banérnak (Stockholm, 1638. júl. 9.[19]). RA RR vol. 195. fol. 671r–673v.

⁷⁷ Rákóczi levele Bisterfeldnek (Algyógyi fürdő, 1639. júl. 8.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. I. 698. Banér offenzívájáról lásd *Wilson, P. H.*: Europe's Tragedy i. m. 614–615.

⁷⁸ Zdenko von Hoditz levelei Krisztinának (H. n., 1639. márc. 27. és Chemnitz, 1639. ápr. 8.). RA Skrivelser till Konungen Kristinas tid vol. 2.; Banér levele Axel Oxenstiernának (Altbunzlau, 1639. júl. 15.). Rikskanslaren Axel Oxenstiernas skrifter och brevveling. Senare afdelningen, VI. bandet. Johan Baners bref 1624–1641. Red. av Per Sondén. Stockholm 1890. 635.

mennyire hasznos lehetne az együttműködés Rákóczival.⁷⁹ A stockholmi régens-kormány tárgyalta is az ügyet decemberben, de csak arra jutott, hogy feljegyezték a problémákat, tudniillik hogy nem ismerik a tárgyalás helyét (amelyet egyeztetni kellene Franciaországgal) és a tárgyaló személyt, illetve a szükséges pénz forrását. Ezen kívül hivatkoztak Strassburg kifogásaira Rákóczival szemben, amelyek általános bizalmatlanságról tanúskodtak, ezeket pedig 1640 márciusában még a friss konstantinápolyi hírekre való (egyébként ki nem fejtett) utalásokkal is megtámogatták. Salvius finom megjegyzése, miszerint ha folytatni akarják a háborút, szükségük lenne szövetségesekre, például Rákóczira – nem talált meghallgatásra.⁸⁰

Ami a franciákat illeti, ahogyan már említettem, d’Avaux egy darabig próbálta motiválni a svédeket, és szorgalmasan tudósította a tárgyalókövetnek kijelölt Fleutot-t a fejleményekről. Jean de la Haye pedig, aki a Portán Césyt váltotta követi tisztségében, bejelentkezett I. Rákóczi Györgynél és tudatta vele: királya őt is ugyanúgy az erdélyi ügy segítésére utasította, mint elődjét.⁸¹ A hamburgi rezidens azonban még 1640 májusában is csak annyit írhatott a következő erdélyi megkeresésre, hogy maga is azt hitte, hogy a dolog egyszerűbben nyélbe üthető, de mivel ez a világ sora, mást nem lehet tenni, mint flegmával viselni.⁸² Ugyanakkor 1640 elején már d’Avaugournak írott soraiban kritikus hangot ütött meg Rákóczival kapcsolatban is, hangot adva reményének, hogy nem fog ugyanaz történni, mint az elhunyt király életében, és a fejedelem, extrém kéréseinek teljesítése után végül nem fogja az egész ügyet ejteni. Az ugyan nem egészen világos, mire utalt a francia diplomata, hiszen Rákóczi próbálkozásai a szövetségkötésre már II. Gusztáv Adolf idejében is azért akadtak el, mert a svéd királytól nem kapott beleegyező választ ajánlatára, de ez a megjegyzés világosan azt mutatta, a kapcsolat minden részről igen feszültté vált.⁸³

Mindez idővel a kommunikáció – legalábbis ideiglenes – megszakításához vezetett, amely alighanem összefüggött azzal, hogy Banérnak 1640 márciusában ki kellett vonulnia Csehországból, sőt a következő hónapban Szászországban

⁷⁹ Salvius levele Rákóczinak (Hamburg, 1639. nov. 4./14.). MHHD XXVI. 139.; d’Avaux levele Salviusnak (Hamburg, 1640. febr. 18.). Répertoire i. m. 64–65.

⁸⁰ A svéd államtanács 1639. dec. 9/[19]-ei ülésének jegyzőkönyve: SRP VII. 602.; a régens-kormány levele Salviusnak (Stockholm, 1640. márc. 1./[11]). RA RR vol. 201. fol. 233r–234v.; Salvius levele Axel Oxenstiernának (Hamburg, 1640. márc. 14.). RA Oxenstiernasamlingen E 658. A „konstantinápolyi hírek” valószínűleg IV. Murád szultán 1640 februárjában bekövetkezett haláláról és Ibrahim trónra lépéséről szóltak.

⁸¹ D’Avaux levelei Fleutot-nak (Hamburg, 1639. okt. 8. és nov. 12.). Répertoire i. m. 63–64.; Jean de la Haye levelei I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1640. jan. 20. és febr. 27.). TMÁO III. 55–56.

⁸² D’Avaux levele Bisterfeldnek (Hamburg, 1640. máj. 7.). *Gergely S.: I. Rákóczy György* i. m. I. 707.

⁸³ D’Avaux levele d’Avaugournak (Hamburg, 1640. jan. 18.). Répertoire i. m. 64. Lásd *Kármán G.: II. Gusztáv Adolf* i. m. 744–765.

is fontos pozíciókat veszített, tehát a szoros katonai együttműködés esélye, úgy tűnt, elveszett. Májusban I. Rákóczi György azt közölte kapitihájával, hogy ugyan újabb levelet kapott de la Haye-től, de arra nem fog válaszolni, mert úgy döntött: „mimagunkra gondot akarunk ezután már viselni”, tehát ettől kezdve csak a saját dolgával törődik.⁸⁴ Noha d’Avaugour júniusban még küldött neki egy csomagot Hamburgból, amely elvben javaslataira reflektált (ennek tartalmát nem ismerjük), de erre a fejedelem már nem válaszolt.⁸⁵ A Portát elhagyó Césynek megüzente, hogy „Soha nem hittük volt olyan hatalmas királyhoz, írásának s ígéretének eleget ne tegyen”, és a d’Avaugournak Bisterfelden keresztül küldött üzenet is meglehetősen erős hangot ütött meg, felvetve, vajon együgyűnek tartják-e a magyarokat, akik ennyi idő után sem kezdenek el gyanakodni arra, hogy csak gúnyolódnak velük.⁸⁶

Ha a fejedelem szándéka az volt, hogy restelkedésre bírja a francia diplomáciát, úgy csalatkoznia kellett, sőt épp az ellenkezőjét érte el. D’Avaux 1640 szeptemberében már vitriolos hangvétellel elmélkedett arról diplomatatársának, hogy ha Rákóczi valóban akarna tenni valamit, akkor nem alkudozna, hanem a Svéd Korona barátságáért, valami közepes mértékű francia segélyért és az egyetemes békébe való befoglalásáért cserébe már régen fegyvert fogott volna. Következtetését, miszerint a fejedelem csak meg akar gazdagodni szövetségeseinek kontójára, a következő években többször is megismételte. Számos indulatos érve szerint Rákóczi semmit sem ígér, de nagyon sok mindent elvár, pedig meg kellene elégednie a Koronák barátságával, valamint költségei utólagos megtérítésének reményével. Levelei néha ellentmondásba keveredtek egymással – egyszer felhánytorgatta, hogy már tíz éve hallják Rákóczi ajánlatait, egy másik alkalommal viszont megvádolta a fejedelmet, hogy csak azért jelentkezik, mert egy magyarországi oszmán hadjáratot akar megelőzni támadásával, amely sok nyereségtől fosztaná meg; ám mindez csak azt mutatja, d’Avaux mennyire indulati alapon közelítette meg a kérdést.⁸⁷ Noha a fentebb ismertetett hangvételt csak a francia diplomácia belső fórumain engedte meg magának, az egyértelmű, hogy 1638–1639 során mutatott jóindulata teljes mértékben elveszett, és ha rajta múlt volna, I. Rákóczi Györgyből sosem lesz a Francia Korona szövetségese.

⁸⁴ Rákóczi levele Réthynek (Gyulafehérvár, 1640. máj. 2.). I. Rákóczy György és a Porta i. m. 429. Banér hadmozdulataira lásd *Wilson, P. H.*: Europe’s Tragedy i. m. 618–619.; *Englund, P.*: Ofredsår i. m. 214–234.; *Georg Schmidt*: Die Reiter der Apokalypse: Geschichte des Dreißigjährigen Krieges. München 2018. 522–523.

⁸⁵ D’Avaugour levele Rákóczinak (Varsó, 1640. jún. 7.). Rejtelmes levelek i. m. 24–25.

⁸⁶ Bisterfeld levele d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1640. júl. 10.). *Gergely Samu*: I. Rákóczy György összeköttetése Franciaországgal. Befejező közlemény. Történelmi Tár [13.] (1890) 59.; Rákóczi levele Réthynek (Dés, 1640. jún. 29.). I. Rákóczy György és a Porta i. m. 438.

⁸⁷ D’Avaux levelei d’Avaugournak (Hamburg, 1640. szept. 19., 1641. jan. 16., jún. 26., dec. 18.), illetve emlékirata a királynak (Uo., 1641. aug. 13.). Répertoire i. m. 65–68.

Az erdélyi fejedelem nem egészen egy évig tartotta magát az elhatározásához, hogy „magára akar ezután gondot viselni”. 1641 áprilisának a végén újra Hamburgba küldött egy szerződéstervezetet, aminek azonban csak annyi eredménye lett, hogy d’Avaux-t újabb szarkasztikus megjegyzésekre sarkallta.⁸⁸ Nem tudjuk, ennek a követküldésnek az eredménye volt-e, hogy júniusban jelentkeztek nála a már említett Hoditz gróf emberei. A svéd szolgálatban álló morva ezredes ekkoriban Thüringiában hadakozott, de azt szeretne volna, ha a front visszatér szülőföldje közelébe. A cseh emigráció számos alakjához hasonlóan ő is abban bízott, hogy visszaállítható lenne az országnak a fehérhegyi csata előtti állapota, ezért már 1639-ben is szeretett volna csapatokat vinni Magyarországra, hogy Rákóczit beugrassa a háborúba – és ennek kapcsán vitába is keveredett a tervet nem támogató Banérral.⁸⁹ Rákóczit felvillanyozta a lehetőség, hosszú levélben ecsetelte a grófnak eddigi kísérleteinek kudarcát, és jelezte: a császár jogtiprásai és a reformátusok üldözése miatt továbbra is kész lenne fegyvert fogni. Bisterfelddel íratott d’Avaux-nak és Salviusnak is.⁹⁰ Csakhogy a gróf még júliusban belehalt Wolfenbüttel ostrománál kapott sebeibe, Hamburgból pedig semmilyen válasz nem érkezett.⁹¹

Újabb jó pár hónap elteltével, 1642 áprilisában mindenesetre Hoditz gróf egyik embere lett I. Rákóczi György újabb követe Hamburgban – legalábbis ezt állította magáról. Meglehetősen gyanús, hogy a követséggel kapcsolatosan egyetlen, az erdélyi udvarban kiállított dokumentumot sem ismerünk, az pedig igen kétséges, vajon a Salvius által Stockholmba közvetített üzenet valóban megfelelt-e Rákóczi intencióinak. Szerinte ugyanis a fejedelem kinyilvánította, hogy látja a szövetségesek vonakodását, ennek okát pedig abban sejtí, hogy Bethlen Gábor korábban becsapta őket, így nem bíznak meg benne sem, vagy úgy vélik, hogy túl magasra szabta az igényeket.⁹² A régenskormányt azonban még ez, a Rákóczira külkapcsolataiban egyáltalán nem jellemző, látványos önostorozás sem hatotta meg. Salviusnak írott válaszukban elmagyarázták, hogy bár bevonása a háborúba valóban hasznos lenne, korábban már sokszor kellett csalódnuk a fejedelemben, a Habsburg–oszmán

⁸⁸ A d’Avaux-nak írott kísérőlevél nem maradt fenn, csak Bisterfeld levele Salviusnak (Gyulafehérvár, [1641.] ápr. 28.). RA Transylvanica vol. 1. nr. 30. Lásd még d’Avaux levelét d’Avaugournak (Hamburg, 1641. jún. 26.). Répertoire i. m. 66.

⁸⁹ A svéd államtanács 1641. aug. 5[/15]-ei ülésének jegyzőkönyve. Svenska Riskrädets protokoll VIII. 1640, 1641. Red. av Severin Bergh. Stockholm 1896. 680.

⁹⁰ Rákóczi levele Hoditznak, valamint Bisterfeld levelei Salviusnak és d’Avaux-nak (mindhárom Dés, 1641. jún. 27.). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 472–473., 471., 471–472. (a kiadás a harmadik levél címzettjét helytelenül azonosítja Hoditz gróffal, annak szövege egyértelműen egy már régebben, viszonylag rendszeresen folytatott kommunikációra utal).

⁹¹ A Hoditz által kezdeményezett kapcsolatfelvétellel adott egyetlen ismert reakció d’Avaux már említett, meglehetősen kritikus hangvételű memoriáléja királyának (Hamburg, 1641. aug. 13.). Répertoire i. m. 68.

⁹² Salvius levele a régenskormányzatnak (Hamburg, 1642. ápr. 16.). RA Germanica vol. 749. fol. 22v.

béke megkötése Szőnyben pedig úgyis vissza fogja tartani csapatainak megindításától. Mindenesetre utasították a hamburgi követet, hogy vitassa meg az ügyet d’Avaux-val. Salvius még tett egy halvány kísérletet annak jelzésére, milyen jól jönne Rákóczi segítsége, de aztán az ügy ismét csak elsüllyedt.⁹³

Nagyon valószínű, hogy ugyanez lett volna a sorsa a következő, 1642 nyár végi próbálkozásnak is. Ezúttal Bisterfeld unokaöccse, Peter Wiederstein jelentkezett a svéd és francia diplomáciai szervezet különböző szereplőinél.⁹⁴ Az ajánlat ezúttal több érdeklődést váltott ki a svéd kormányzatból, alighanem azért, mert Lennart Torstensson, aki Johan Banér halála után megkapta a svéd sereg fővezéri posztját, miután a kormányzat nagyobb összegek kifizetésével sikeresen úrrá lett a sereg lázadásán, 1642 késő tavaszán módszeresen kezdte kiépíteni pozícióit a Habsburg örökös tartományok területén, és a nyár folyamán fontos erősségeket foglalt el Sziléziában, majd Morvaországban.⁹⁵ November elején az államtanács ülésén így ismét Rákóczi ügyét tárgyalták, a továbbra is általánosságok szintjén maradó eszmecserét azonban nem követte semmilyen intézkedés, egy héttel később a témát kizárólag a stockholmi francia követ sürgetésére vették elő újból.⁹⁶ A számos, korábról már ismerős elemet tartalmazó, a fejedelemmel szemben igen szkeptikus megbeszélések alighanem ugyanúgy elakadtak volna, mint már annyiszor, ha november közepén meg nem érkezik Stockholmba Jacob Rebenstock, akit Torstensson azzal bízott meg, hogy számoljon be a kormányzatnak az 1642. október 23-án lezajlott második breitenfeldi csatáról. Az ekkor még szárnysegéd (*Generaladjutant*) rangban szolgáló tiszt nemcsak a fényes svéd győzelemről értesíthette a kormányzatot, hanem mivel útközben, Lausitzban találkozott a táborszernagy Rákóczitól visszafelé tartó embereivel, Erdéllyel kapcsolatban is friss információi voltak.⁹⁷

⁹³ A régenskormány levelei Salviusnak (Stockholm, 1642. ápr. 30./[máj. 10.] és máj. 7/[17]). RA RR vol. 212. fol. 524r–525v, illetve vol. 214. fol. 1057v–1059r.; Salvius levelei a régenskormányzatnak (Hamburg, 1642. jún. 8., júl. 2.) RA Germanica vol. 749. fol. 45v. és 66r.

⁹⁴ Bisterfeld levele d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1642. aug. 18.). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 596. Salvius a levelet szeptember elején kapta meg (lásd Hamburg, 1642. szept. 10-ei jelentését, RA Germanica vol. 749. fol. 107r.), de hasonló üzenetet kapott d’Avaugour, illetve a svéd kancellár ekkoriban Pomerániában tartózkodó fia, a későbbi vesztfáliai követ, Johan Oxenstierna is, lásd a svéd államtanács 1642. okt. 26/[nov. 5]-ei ülésének jegyzőkönyvét: Svenska Riskrädets protokoll IX. 1642. Red. av Severin Bergh. Stockholm 1902. (a továbbiakban: SRP IX.) 431., illetve Salvius jelentése (Hamburg, 1642. nov. 19.). RA Germanica vol. 749. fol. 147v. A Wiederstein-rokonságról, lásd *Kva-csala J.*: Bisterfeld i. m. 448–449.; *Viskolcz N.*: Bisterfeld bibliográfiája i. m. 73.

⁹⁵ A svéd seregnél történekről és Torstensson offenzívájáról lásd *Wilson, P. H.*: Europe’s Tragedy i. m. 627–636.; *Englund, P.*: Ofredsår i. m. 249–259.; *Schmidt, G.*: Die Reiter der Apokalypse i. m. 530–533.

⁹⁶ Jegyzőkönyvek a svéd államtanács 1642. okt. 26/[nov. 5]-ei, okt. 27/[nov. 7]-ei, nov. 5/[15]-ei és nov. 8/[18]-ei üléséről: SRP IX. 431–432., 435., 444–445., 446–448.

⁹⁷ Anders Gylденklou beszámolója a Rortével folytatott tárgyalásokról ([Stockholm,] 1642. nov. 19./[29]). RA Gallica vol. 550. Rebenstock érkezéséről: Salvius jelentése (Hamburg, 1642. nov. 12.).

Lennart Torstensson ugyanis még júliusban elküldte két ezredesét, Georg Döfflinget és Hieronymus Plettenberget sziléziai táborából I. Rákóczi Györgyhöz, és a továbbiakban sem hagyta háttérbe szorulni az ügyet.⁹⁸ Mint azt máshol részletesebben bemutattam, az események innentől kezdve pörögtek fel – legalábbis a korábbiakhoz képest, hiszen még így is több mint egy év telt el, míg Torstensson újabb követei, Jacob Rebenstock és Orbai András Gyulaféheváron aláírták a fejedelemmel az okmányokat, amelyek létrehozták Rákóczi szövetségét a Svéd és Francia Koronával. A svéd régensköormányzat mindez idő alatt folyamatosan érzékeltette kételyeit és érdektelenségét az üggyel kapcsolatban, aminek legmeggyőzőbb bizonyítéka, hogy a szerződést soha nem ratifikálták, annak némileg valóban rendhagyó formai jegyeire hivatkozva, ám helyes formába öntése érdekében semmilyen lépést sem téve. Ha Torstensson nem követett volna el mindent egy magyarországi diverzió megindítása és életben tartása érdekében (többek között azt, hogy 1645-ben hitelt vett fel az ígért *subsidiium* első évi összegének kifizetéséhez), valószínű, hogy I. Rákóczi György több mint egy évtizedig meg-megújuló kísérletei a harmincéves háborúba való belépésre mindörökké eredménytelenek maradnak.⁹⁹

Noha a Francia Korona stockholmi képviselője, Rorté báró 1642 őszén nagy érdeklődést mutatott az erdélyi szövetség iránt, a gyulaféhevári egyezmény megkötése egy évvel később meglepetést okozott a francia külügyi adminisztráció körében. A hír alapvetően lelkesedést váltott ki, két olyan pontot mégis kifogásoltak a szerződésben, amely miatt szükségesnek látták egy francia követ Erdélybe küldését, és egy külön, csak a Francia Koronára vonatkozó dokumentum aláírását. Így Antoine Fouquet Marsilly-Croissy Magyarországra utazásával 1645 tavaszán tényleg valóra vált d’Avaugour 1638 decemberében tett ígérete arról, hogy követni fogja őt egy *plenipotentiarius* követ – épp csak az ígért négy hónap helyett hat évet kellett rá várni. A Francia Korona különböző képviselői szívesen dörgölkétek svéd partnereik orra alá, milyen korrekt módon jártak el Erdély fejedelmével szemben, hiszen az 1645. április 22-én megkötött munkácsi szerződést XIV. Lajos régensköormányza azonnal ratifikálta. Igaz, a francia adminisztráció annyira tartott attól, hogy feleslegesen fognak fizetni a fejedelemnek, hogy a *subsidiium* átadását újra és újra elhalasztották, egész addig, mígnem Rákóczi 1645. augusztus 22-én aláírta különbékéjét III. Ferdinánddal. A továbbiakban az egymás után érkező erdélyi követek már hiába hivatkoztak arra, hogy a szerződés erre uruknak a portai támogatás megvonása esetén lehetőséget adott, és hiába kérték legalább a teljes egészében hadakozással töltött 1644. évre szóló pénzsegély kifizetését: a francia diplomácia,

RA Germanica vol. 749. fol. 136r.; Jegyzőkönyv a svéd államtanács 1642. nov. 17/[27]-ei üléséről: SRP IX. 460.

⁹⁸ Torstensson levele Rákóczinak (Guhrau melletti tábor, 1642. júl. 29.). MHHD XXI. 35–36.

⁹⁹ A részletekről lásd *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 75–97.

ahogy a svéd is, igazolva látta minden korábbi kételyét, így a nehezen megszületett szövetségi szerződés végül minden szereplőben rossz emléket hagyott maga után.¹⁰⁰

Az együttműködés nehézségei

A gyulafehérvári szerződés így végül egy hat évig tartó, újra és újra megszakadó tárgyalássorozat végén jött létre – de ha a harmincéves háborúban való együttműködésről szóló svéd–erdélyi egyeztetések kezdetétől számítjuk, akkor tizenkét év előkészítés kellett hozzá. Az után, hogy a 1636-os válságot követően Meerbott útján a fejedelem jelezte készségét a tárgyalások újbóli felvételére, legalább hét alkalommal érkezett követe a svéd és francia diplomácia jeles képviselőihez (elsősorban Hamburgba), ráadásul egyikük, Bisterfeld csaknem egy éven keresztül tartózkodott a tárgyalások különböző nyugat-európai helyszínein.¹⁰¹ A másik irányban Dörffling és Plettenberg 1642-es küldetéséig mindössze d’Avaugour 1638-as erdélyi útját jegyezhetjük fel, és noha a Francia Korona rendelkezett rezidens diplomatával a Portán, az oda járó erdélyi követe meglehetősen sokat panaszkodtak arra, hogy Césyt, majd de la Haye-t képtelenség volt valódi együttműködésre bírni.¹⁰² Noha Bisterfeld 1638-as útját általános lelkesedés övezte, 1639 elejére ez a svéd körében gyakorlatilag megszűnt, 1640 tavaszától pedig az újabb erdélyi megkeresések már a francia diplomatákból (különösen d’Avauxból) is főleg csak szarkasztikus megjegyzéseket váltottak ki. Mindez annál is nehezebben érthető, mivel az egyetlen olyan esemény, amely megrendíthette az erdélyi fejedelembe vetett bizalmat, Bisterfeld visszarendelése volt 1639 elején. A tudós diplomata azonban erre teljesen hihető és logikus magyarázatot adott, a fejedelem további sürgetése pedig jelezhetette, hogy szándékai komolyak – ráadásul a hozzáférhető források közül egyetlen egy sem tanúskodik arról, hogy ezt a malőrt akár a svéd, akár a francia

¹⁰⁰ Rákóczinak végül a franciáktól 1645 során több részletben kapott 27 000 birodalmi talléron kívül további összegeket már nem sikerült behajtania. A munkácsi szerződésről és folyamányairól lásd *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 84–111.

¹⁰¹ A kapcsolattartásban főleg I. Rákóczi György Lengyelország-szakértője, így az unitárius Göcs Pál és Jármí Ferenc (akik 1639, illetve 1640 nyarán egyeztetettek d’Avaugourral), valamint a skót származású Gaudi András (aki 1639 után 1641-ben, majd 1643-ban is teljesített követségi feladatokat) jártak élen – igaz, mindannyian csak hírvivőként, tárgyalási megbízása egyiküknek sem volt. Göcsről: *Gebei Sándor*: Lengyel protestánsok I. és II. Rákóczi György szolgálatában. In: Szerencsének elegeyes forgása: II. Rákóczi György és kora. Szerk. Kármán Gábor – Szabó András Péter. Bp. 2009. 16–17.; Jármiről: *Kármán Gábor*: Erdélyi követe a vesztfáliai béketárgyalásokon. In: Művészet és mesterség. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. II. 210–213.; Gaudiról: *B. Szabó J.* – *Kármán G.*: Külföldi zsoldosok. i. m.

¹⁰² „Bizony, olyan hatalmas király országában is szűk az ember, kegyelmes uram, az egy jó deák tudományon kívül semmi egy pénzérő virtus ebben nincsen” – írta Réthy István kapitánya a fejedelemnek a nemrég a Portára érkezett de la Haye-ről, ám latintudását is feltehetőleg csak azért emelte ki, mert korábban Césyvel nem tudott a klasszikus nyelven tárgyalni. Lásd jelentéseit (Konstantinápoly, 1639. márc. 14., 1640. jún. 14.). Levelek és okiratok i. m. 544.; I. Rákóczy György és a Porta i. m. 436.

oldal a bizalomvesztés jogosságának bizonyítékaként hozta volna fel a későbbiekben. Az egy idő után a fejedelem megbízhatatlanságára, önös céljai követését diktáló hajlamára vonatkozó, állandósuló megjegyzések hátterét így máshol kell keresnünk.

A 19. század végén a svéd–erdélyi egyeztetések történetét megíró Carl Wibling, akinek maradéktalanul sikerült azonosulnia az Axel Oxenstierna vezette régenskor-mányszat nézőpontjával, és így nem mulasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy az általa opportunistá félbarbárnak tekintett I. Rákóczi György kapzsiságán élcelődjön, egyértelműen a fejedelem kívánságainak extrém dimenzióit tette felelőssé a sorozatos szövetségkötési kísérletek kudarcáért – de következtetését részben a kevésbé elfogult történészek is osztották.¹⁰³ Logikus tehát, hogy áttekintsük, mit is kért az erdélyi fejedelem szövetségeseitől. A számos kéziratban fennmaradt, az esetek túlnyomó részében datálatlan igénybejelentés és szerződéstervezet áttekintésének megkönnyítésére összeállítottam egy táblázatot, amely Rákóczi legfontosabb igényeinek változását jelzi a II. Gusztáv Adolfnak átadott első javaslatától a munkácsi szerződés megkötéséig.

1. táblázat Az ismert ajánlatok Erdély és a Habsburg-ellenes hatalmak közötti szövetség megkötésére, 1631–1645.

(A megadott pénzeszegek ezer birodalmi tallérban értendők.)

Dátum	Leírás	Pontok száma	Subsidium első évben	Subsidium évente	Kért német gyalogok száma (ezer fő)	Pénz a Porta meggyőzésére	Évjáradék bukás esetén
1632. febr. ¹⁰⁴	Csontos Pál által átadott ajánlat I. János György szász választónak, majd Frankfurtban II. Gusztáv Adolfnak	7	–	–	16 + 4	–	–
1632. máj. ¹⁰⁵	Heinrich Dreiling által Frankfurt am Mainban átadott ajánlat II. Gusztáv Adolfnak	4	450	400	12 + 3	–	összeg nincs
1633. ápr. ¹⁰⁶	Szalánczy Istvánon keresztül Cornelis Hagának eljuttatott ajánlat a svédek részére	–	–	250	8 + 2	–	–

¹⁰³ *Carl Wibling*: Sveriges förhållande med Siebenbürgen 1623–1648. Lund 1890. 38–115.; *Tham, W.*: Den svenska utrikespolitikens historia i. m. 313–318.

¹⁰⁴ Csontos Pál emlékirata I. János György választónak ([1632 tele]). RA Transylvania vol. 1. nr. 123/I., és a követ memorandumuma II. Gusztáv Adolfnak ([1632. február]). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 457. Csontos küldetéséről lásd *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 744–745.

¹⁰⁵ RA Transylvania vol. 1. nr. 23a. Dreiling követségéről lásd *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 745–748.

¹⁰⁶ Nem biztos, hogy az ajánlat eljutott a svéd kormányzathoz. Rákóczi a portai követét bízta meg, hogy Cornelis Hagának adja át, aki továbbította volna, lásd levelét Szalánczy Istvánnak (Gyulafehérvár, 1633. márc. 29.). Levelek és okiratok i. m. 103. Nem kidolgozott zövegéről van szó, csak a katonák számáról és a *subsidium* összegéről nyilatkozik, lásd *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 761.

Dátum	Leírás	Pontok száma	Subsidium első évben	Subsidium évente	Kért német gyalogok száma (ezer fő)	Pénz a Porta meggyőzésére	Évjáradék bukás esetén
1633. máj.–jún. ¹⁰⁷	Rákóczi ajánlata Heinrich Matthias von Thurnon keresztül a svédeknek	7	–	136	6 + 2	–	–
1637. aug. ¹⁰⁸	Rákóczi Meerbott révén Stockholmba juttatott ajánlata a svédeknek	11	300	200	6	–	összeg nincs
1637. okt. ¹⁰⁹	Meerbott által Stockholmban átadott ajánlat a svédeknek	17	250	200	6	–	150
1638. jún. ¹¹⁰	Bisterfeld által Hágában a pfalziaknak átadott ajánlat	10 + 10	300	230	6	–	100
1638. júl. 8. ¹¹¹	Bisterfeld által Ruelleben a franciáknak átadott ajánlat	11	350	250	6	–	100
1638. okt. 27. ¹¹²	Bisterfeld által Hamburgban a svédeknek átadott ajánlat	14	400	300	6	–	összeg nincs
1638. okt. ¹¹³	Bisterfeld rövid feljegyzése a svédeknek szóló ajánlatról Hamburgban	8	200	150	4	–	összeg nincs

¹⁰⁷ Szabó Gyula: Erdély és a harmincéves háború. (Okiratok külföldi levéltárakból s gyűjteményekből). Történelmi Tár [14.] (1891) 188–189. A Rákóczi és az ekkoriban a svéd sereg Sziléziában állomásozó kontingenseit vezető Thurn közötti kommunikációról lásd Kármán G.: II. Gusztáv Adolf i. m. 761–763.

¹⁰⁸ RA Transylvania vol. 1. nr. 45. Dátum nélkül, de a cím („Articuli Rakociani de verbo ad verbum ex autographo Suae Serenitatis”) egyértelműen a Meerbott által átadott, állítólag Rákóczi által saját kezűleg sifírozott pontokként azonosítja, ezt a következtetést erősíti a hesseni tartománygróf említése is.

¹⁰⁹ RA Transylvania vol. 1. nr. 143. A 17. századi levéltárosi feljegyzés szerint 1639-ben készült („Transylvanici prolegati proiect pá Ragotzis postuler. A. 1639”), de ennek ellentmond, hogy Hesselnt is felsorolja a szerződő felek között és részletesen ismerteti az 1636-os eseményeket. A szöveg stílusa is egyértelműen Meerbott keze nyomát viseli magán.

¹¹⁰ PL AS AR Cl. V. nr. 55. Maga a tervezet nincs datálva, de a végén van egy kivonat a hamburgi „kongresszus” kereteit adó, 1637 júliusában, Párizsban született angol–francia szerződésből. Mivel a többi szöveg között egyedülálló módon hangsúlyozza Rákóczinak a „Domus Palatina” iránti vonzalmát, feltehető, hogy a dokumentum eredetijét Bisterfeld adta át Károly Lajosnak Hágában, még Párizsba utazása előtt. Az ajánlat török és tatár segédcsoportokat is ígér, amelynek alapján gyanakodhatnánk, hogy szövege manipulált (különösen, ha figyelembe vesszük a fennmaradás helyét), de ilyen kitétel van az egészen biztosan hiteles 1641. áprilisi ajánlatban is.

¹¹¹ RA Transylvania vol. 1. nr. 29., illetve Salvius samling E 5277 nr. 4. Datálva a forrásban.

¹¹² RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 1. A szöveg Bisterfeld feljegyzése Salviusnak, amelyben röviden összefoglalja Rákóczi feltételeit. A 6000 katonáról a 14 pontban nincs szó, de a későbbi kifejtések során előkerül.

¹¹³ MHHD XXVI. 140–143. (RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 9.) A kiadás 1639-re datálja, de a datálatlan szöveg címére („Delineatio foederis cum Celsissimo Principe Transylvaniae Domino Georgio Rákóczi”) Axel Oxenstierna a következő évben úgy utal vissza, mint arra a szövegre, amelyet 1638 őszén Salviustól kapott, lásd levelét Salviusnak (Vadstena, 1639. jún. 13.) RA E 5262 Salvius samling vol. 10. Bisterfeld feltehetőleg az október 27-én beadott listáról folyó egyeztetések után öntötte formába, és a hamburgi rezidens így küldte tovább Stockholmba.

Dátum	Leírás	Pontok száma	Subsidium első évben	Subsidium évente	Kért német gyalogok száma (ezer fő)	Pérez a Porta meggyőzősére	Évjáradék bukás esetén
1639. máj. ¹¹⁴	A francia kormányzat szerződéstervezete	13	100	60	50 000 tallér	–	50
1641. ápr. 28. ¹¹⁵	Rákóczi svédeknek eljuttatott szövetségi ajánlata	9	330/ 260/ 260	200/ 200/ 200	6/ 4/ 5	200/ 130/ 130	120/ 60/ 60
1642. aug. 6. ¹¹⁶	Bisterfeld által d’Avaugournak és Salviusnak eljuttatott szerződéstervezete	10	150	150	3		40
1642. szept. 26. ¹¹⁷	Rákóczi Dörfflingnek és Plettenbergnek átadott szerződéstervezete	10	200	150	3	–/ 30	40

¹¹⁴ RA Transylvania vol. 1. nr. 142. Datálás nincs a szövegen. Carl Wibling szerint Axel Oxenstierna munkája (*Wibling, C.: Sveriges förhållande i. m. 63.*), ám ez minden jel szerint tévedés. A szövegnek számos átfedése van a megelőző tétellel, de az összegek sokkal alacsonyabbak, így arról lehet szó, hogy ez a Bisterfeld által beadott szerződéstervezetnek valamelyik kormányzat által átdolgozott verziója. Különlegessége, hogy a békekötés után csak tíz évre szavatolja annak megtartását, és mivel a változtatási javaslat az 1639. máj. 9-ei, d’Avaux-nak adott királyi memorialisában szerepel (*Gergely S.: I. Rákóczy György i. m. I. 693.*), ez Richelieu kormányához és Bisterfeld második párizsi útjához köti. Ugyancsak francia eredetét valószínűsíti, hogy a küldendő katonák pénzbeli megváltását tartalmazza, akárcsak majd az 1645-ös munkácsi szerződés.

¹¹⁵ Kiadva fogalmazványból: MHHH XXI. 25–31. A stockholmi levéltárban két változatban maradt fenn: RA Transylvania vol. 1. nr. 41. és RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 5. A kiadás 1638-ra datálja, ám a Transylvania-gyűjteményben található példányon olvasható egy feljegyzés, mely szerint Salvius 1641. júl. 31-ei levelének csatolmányként jutott Stockholmba, és d’Avaux is ezekre az összegekre reagál d’Avaugournak írott levelében (Hamburg, 1641. jún. 26.). Répertoire i. m. 66. Nyilvánvalóan az 1641. április 28-án indult erdélyi követ vitte Hamburgba. A fogalmazvány Kemény János munkája, amelyben I. Rákóczi György később megváltoztatta az összegeket; így az itt feltüntetett első summa a Kemény által javasolt, a második a Rákóczi által beírt, a harmadik pedig a Hamburgba ténylegesen eljutott példányon olvasható összeg. Mind a fogalmazvány, mind a Salvius-gyűjteményben fennmaradt darab valószínűleg a franciáknak szólt, mivel a „Domini Confoederati” között minden esetben kiemeli a „Rex Christianissimus”.

¹¹⁶ *Wibling, C.: Magyarország i. m. 594–596.* Eredetije: RA Transylvania vol. 1. nr. 34. A szerződéstervezet Bisterfeld Salviusnak Gyulafehérvárról, azonos dátummal írott levelének része.

¹¹⁷ Két német nyelvű kéziratban: RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 10., illetve E 1023 Oxenstiernasamlingen. Létezik egy olyan változat is, amelyben a pontok mellett Torstensson 1643. júl. 10-én, Dobitschauban kelt kommentárjai olvashatóak (gyakorlatilag az összes pont jóváhagyásával): RA Transylvania vol. 1. nr. 46. Ez utóbbi verzió hozzáférhető korabeli kiadásban is, mert a császári oldal elfogta és közzétette a levelezés egy részét: Vergleichung zwischen Ihr Königl. Mayest. zu Schweden Herr General Feldtmarschalln Leonhard Torstensohn, und I.F.G: Georg Ragotzky Fürsten in Siebenbürgen. S. I., 1643. Figyelemre méltó, hogy Rákóczi ajánlatának dátuma ebben a kiadványban Gyulafehérvár, 1643. ápr. 26. Ez aztán francia és latin verzióban is terjedt, sokkal később II. Rákóczi Ferenc a svédekkel folytatott tárgyalásai folyamán úgy hivatkozott rá, mint a végleges svéd–erdélyi szerződésre. Lásd *Kármán Gábor: Kísérletek svéd segítség biztosítására II. Rákóczi Ferenc szabadságharcához. Hadtörténelmi Közlemények 125. (2013) 125–126.* A nyomtatvány mind a mai napig összezavarja a szakmát, Erdélynek a nemzetközi rendszerben elfoglalt helyét vizsgáló Gerald Volkmer is végleges szerződésként tárgyalja: Siebenbürgen zwischen Habsburgermonarchie und Osmanischem Reich: Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis eines ostmitteleuropäischen Fürstentums 1541–1699. München 2015. 373–375.

Dátum	Leírás	Pontok száma	Subsidium első évben	Subsidium évente	Kért német gyalogok száma (ezer fő)	Pénz a Porta meggyőzésére	Évjáradék bukás esetén
1643. nov. 16. ¹¹⁸	Gyulafehérvári szerződés Rákóczi és a Svéd és Francia Koronák között	7	200	150	3 (cserébe Rákóczi is küld)	36	40
1644. ápr. 22. ¹¹⁹	Munkácsi szerződés Rákóczi és a Francia Korona között	16	150	75	3 (cserébe Rákóczi is küld), 40 000 rajnai forinttal kiváltva	–	20

A kimutatásból egyértelműen látszik, hogy az erdélyi fejedelem igényei az idők haladtával csökkentek, de ez nem volt lineáris folyamat. Egyrészt az 1633-ban már egyszer leszállított összeg a tárgyalások újbóli megindulásakor, 1637-ben ismét magasra ugrott, másrészt a Bisterfeld 1638–1639-es útja során készült tervezetek körében megfigyelhető, hogy a különböző tárgyalópartnerek különböző számokkal szembesültek a pénzsegély mértékét illetően. Az időnként feltűnő magasabb summák a tárgyalások során, ha azok valóban megindulnak, feltehetően csökkenthetők lettek volna. Az összegek nem voltak alacsonyak, bár éppen a Svéd Korona képviselői tisztában lehettek vele, hogy mennyibe kerül egy háború megindítása: noha szívesen hivatkoztak a „bellum se ipse alet” („a háború eltartja önmagát”) elvére, költségeik nagyjából egynegyedét a francia és holland kormányzattól kapott *subsidium*ok fedezték (ezek összege az 1630-as évek elején 400 000 birodalmi tallerra rúgott).¹²⁰ Igaz, a tényből, hogy a svéd hadsereg maga

¹¹⁸ A gyulafehérvári szerződésnek nincsen ratifikált, végleges példánya, rendelkezései valójában több dokumentumból, együtt következnek. Egyrészt készült egy I. Rákóczi György nevében született és általa ellenjegyzett, hét pontból álló okirat: MHHD XXI. 104–110. (magyar levéltári példányból), illetve Sveriges traktater med främmande magter jemte andra dit hörande handlingar. V/2. 1632–1645. Red. av Carl Hallendorff. Stockholm 1909. 539–542. (preambulum nélküli verzió, eredetije RA Transylvania vol. 1. nr. 144.; RA Salvius samlingen E 5277). Ez összegeket nem tartalmaz, azokról a Rákóczinál tartózkodó svéd követek, Jacob Rebenstock és Orbai András külön tanúsítványt állítottak ki: MHHD XXI. 110. Másrészt készült egy olyan dokumentum, amelynek a preambulumban a svéd követek részletesen megírták a tárgyalások történetét és azt, hogy Torstenssonnak a régenskormánytól származó meghatalmazása alapján ígérik: a Svéd Korona betartja Rákóczi 1642. november 16-ai feltételeit. Lásd *Szilágyi Sándor*: I. Rákóczy György fejedelemsége történetéhez. Történelmi Tár [7.] (1884) 685–690.

¹¹⁹ Kiadva a francia követ, Antoine Fouquet de Marsilly-Croissy által aláírt, az ő nevében szóló preambulummal rendelkező példányból: MHHD XXI. 254–263. A Franciaországban kiállított, francia nyelvű verzió, azonos tartalommal: MHHD XXI. 264–271. Különös, hogy míg Svédországba eljutott egy Rákóczi nevében szóló preambulummal rendelkező, általa aláírt példány (német fordítással együtt: Sveriges traktater VIII. i. m. 545–559.), addig a francia külügy által kiállított, francia nyelvű verzió a Croissy nevében kiállított dokumentumon kívül nem ezt a szöveget, hanem Rákóczi egy 1643. májusi deklarációját, illetve az 1642. szeptemberi ajánlatot és Torstensson válaszát tartalmazta, egyéb diplomáciai levelek csatolásával: Uo. 271–272., 276–282.

¹²⁰ *Lars Ekholm*: Svensk krigsfinansiering 1630–31. Uppsala 1974.; *Roland Nordlund*: Krig på avveckling: Sverige och tyska kriget 1633. Uppsala 1974.; *Jan Lindgren*: „Om detta continuerar ett eller tu år till, må vi säga att vi har vunnit land av androm och därutöver ruinerat värt eget.” Expansionspolitik i

is anyagi támogatásra szorult, logikusan következett, hogy nem szívesen fizettek volna másnak *subsidiумot* – ellentétben a számos szövetségüket pénzelő franciákkal. Rákóczi igényei távollról sem voltak abszurdak, kisebb territóriumok felett uralkodó német fejedelmek számos alkalommal szorultak rá hasonló támogatásra: Hessen-Kassel tartománygrófja például ugyanebben az időszakban egy 10 000 fős sereg ellátásához 200 000 birodalmi tallér évi *subsidiумot* kapott a Francia Koronától, ez költségei egyharmadát fedezte.¹²¹ Ami az erdélyi fejedelem seregét illeti, modern had- és gazdaságtörténeti becslések szerint 15 000 katonával számolva évi 400 000 birodalmi tallér még mindig csak a költségek felének fedezésére lett volna elég, márpedig Rákóczi ennél több katonát ígért.¹²²

Ráadásul az erdélyi fejedelmek hasonló igényei nem minden esetben ijesztették el a tárgyalófeleket. 1626-ban a hágai szerződésben részt vevő angol és dán királyok, valamint a holland köztársaság évi 480 000 birodalmi tallér kifizetésébe egyeztek bele Bethlen Gábornak (igaz, ebből a pénzből nem sok jutott el a fejedelemhez).¹²³ Éves *subsidiум* fizetésére vonatkozó ajánlatot a svédektől nem, csak francia részről ismerünk: d’Avaugour 1638 novemberében azt mondta Besztercén I. Rákóczi Györgynek, hogy uralkodója kész a fejedelemnek az első évben 140 000, a továbbiakban pedig 100 000 birodalmi tallért adni.¹²⁴ Ehhez képest valamivel szerényebbre finomította az ajánlatot a Bisterfeld második útjához kötődő francia tervezet, de a 100 000, illetve 60 000 birodalmi tallér

1600-talets Sverige. In: Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala årsbok 1998. 33–35.; Svante Norrhem, noha ismerteti Ekholm számait is, kevesebbről, 15% körüli arányról ír. The Uses of French Subsidies in Sweden. In: Subsidies, Diplomacy, and State Formation in Europe 1494–1789: Economics of Allegiance. Eds. Svante Norrhem – Erik Thomson. Lund 2020. 98.

¹²¹ Bernát szász-weimari hercegnek 1635-ben a franciák 1,6 millió birodalmi tallért ígértek évente, de ő saját territóriummal nem rendelkezett, tehát saját forrása nem volt 18 000 fős seregének fenntartásához (ennek ellenére ragaszkodott annak rögzítéséhez, hogy szuverén uralkodóként és nem francia zsoldban álló hadivállalkozóként köti a szerződést). *Tryntje Helfferich*: 'Unter den Schutz Frankreichs'. German Reception of French Subsidies in the Thirty Years War. In: Subsidies i. m. 44–46.

¹²² A szerződéstervezetek általában nem ígérnek konkrét számot, de a Meerbott által beadott részletes tervezet összesen 24 000 katonáról beszél: RA Transylvania vol. 1. nr. 143. A becslések: *Czigány István*: Hadsereg és ellátás Bethlen Gábor korában. Hadtörténelmi Közlemények Új folyam 28. (1981) 532–535.; *Kenyeres István*: „Nekem pénzem nincsen, valami volt, Isten tudja, mind hadra költöttem”. Állami jövedelmek és hadi kiadások Bethlen Gábor és II. Ferdinánd korában. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulójára rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka et al. Kolozsvár 2014. 481–482.

¹²³ Bethlen Gábor szerződésai I. Károly angol királlyal, az Egyesült Tartományok rendjeivel, illetve IV. Keresztély dán királlyal (Westminster, 1626. nov. 30.; Hága, 1627. febr. 9.; Stade, 1627. febr. 28.). *Szilágyi Sándor*: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. (Értekezések a történeti tudományok köréből, II/8.) Bp. 1873. 78–93.

¹²⁴ D’Avaugour beszéde I. Rákóczi György előtt ([Beszterce, 1638. nov. közepe]). MHHD XXI. 21. Nem egészen világos, pontosan melyik ajánlatra reagált a francia követ, mert azt ígérte, királya mind a tizennégy pontot meg fogja tartani, márpedig ilyen szerkezetű tervezetet nem ismerünk, a Bisterfeld által a francia királynak átadott szöveg tizenegy pontból állt.

felajánlása még mindig nem ugyanazt az álláspontot tükrözte, mint d’Avaux 1641-es eszmefuttatásai, aki szerint Rákóczinak követnie kellene a braunschweig-lüneburgi hercegek példáját, akik kizárólag a két korona barátságáért cserébe ajánlották fel, hogy a Habsburg-ellenes táborba állnak.¹²⁵ Ahogy volt róla szó, 1638 decemberében a svéd régenskormány is kiállította a megbízólevelet Salviusnak – ez minimum azt jelenti, hogy a *subsidium*ra vonatkozó igényeket nem tartották akadálynak a tárgyalások megkezdéséhez, legalábbis abban a pillanatban semmiképpen. Azonban a későbbiekben is feltűnő, hogy explicit panaszt az összegek nagyságáról a svéd kormányzat belső egyeztetéseinek dokumentumaiban alig találunk; egy 1642 őszi Salviusnak írott levél megjegyzése, miszerint még a saját seregüket is csak nehezen tudják fizetni, ritkaságnak számít.¹²⁶

Ugyanez vonatkozik az ajánlatok többi pontjára is. A német fegyverzetű gyalogság krónikus hiányát az erdélyi seregben a fejedelem az 1630-as évek elején még úgy vélte pótolhatónak, hogy II. Gusztáv Adolftól azt kérte, rendeljen mellé egy viszonylag nagyobb kontingenst. Ez az igény akkor valószínűleg hozzájárult a svéd király elutasításához, hiszen nem volt szüksége annyira a magyarországi diverzióra, hogy cserébe lekössön egy 20 000 főnyi csapattestet az örökös tartományok területén.¹²⁷ Az 1636 utáni ajánlatokban I. Rákóczi György már nem a csapategyesítést szorgalmazta, csak hatezer, majd a későbbi ajánlatokban folyamatosan csökkenő létszámú német gyalogságot, illetve a toborzásukhoz szükséges mennyiségű anyagi támogatást kért – ahogy a Bethlen Istvánnal szemben kialakult katonai konfliktus során szembesült vele, ilyen egységeket Erdélytől elérhető távolságban is lehetett toborozni, ha volt rá pénz.¹²⁸ A potenciális szövetségesek részéről erre a kérdésre nem ismerünk reflexiót, ahogy a svéd tárgyalófél azon az igényen is felülemelkedett, hogy a szerződés konkrétan tartalmazzon egy kitételt, mely szerint az Lengyelországot nem érinti (ez a pont 1638 után el is tűnik a tervezetekből). Érdekes módon több indulatot kavart a három védelemben részesítendő felekezet tételes felsorolása: noha Meerbott (ahogy korábban jeleztem) állítólag személyesen győzte meg a fejedelmet, hogy a franciák támogatásának elnyerése érdekében a katolikusokat is meg kell említeni, Richelieu,

¹²⁵ D’Avaux levele d’Avaugournak (Hamburg, 1641. jún. 26.). Répertoire i. m. 67. A Lüneburgra való hivatkozás már csak azért is meglepő, mert épp 1641 áprilisában halt meg György herceg, aki a császárral szemben fellépő német fejedelmek közé tartozott, utódja, Keresztély Lajos nem kötelezte el magát látványosan; a Welf-ház vezető pozícióját átvevő Ágost braunschweig-wolfenbütteli herceg pedig kifejezetten a császárral való kiegyezést kereste. *Helfferrich, T.*: The Iron Princess i. m. 157–158. Az 1639 tavaszi francia ajánlat másolata: RA Transylvania vol. 1. nr. 142.

¹²⁶ A régenskormány levele Salviusnak (Stockholm, 1642. szept. 24./okt. 3.). RA RR vol. 214. fol. 1059v–1061r.

¹²⁷ *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 747–749.

¹²⁸ Az 1636-ban Erdélybe került tisztekről és egységeikről lásd *B. Szabó J. – Kármán G.*: Külföldi zsoldosok i. m.

majd Mazarin diplomáciájának még ez is túl sok volt. Noha 1638-ban úgy tűnt, kikopott a tervezetekből a felsorolás, 1641-ben újra feltűnt és végül a gyulafehérvári szerződésbe is bekerült – és a protestánsok védelmének megemlítése volt az egyik oka annak, hogy szükség volt a munkácsi szerződés külön megkötésére, ezt a pontot ugyanis a francia diplomácia nem volt hajlandó írásba foglalni.¹²⁹

Úgy tűnik, hogy a konkrétumokról folytatott tárgyalások megindítását nem a fejedelem ajánlatainak túlzásai akadályozták, hiszen azok lefaragására az egyeztetések során lett volna lehetőség – Rákóczi legalábbis d’Avaugour sokkal kisebb összegeket emlegető javaslata hallatán nem zárkózott el, sőt még hosszú ideig várta a szövetségre jogosító megbízólevéllel rendelkező követ megérkezését udvarába. A harmincéves háború utolsó szakaszának két vezető Habsburg-ellenes hatalma közül talán a Francia Korona képviselőinek attitűdjét könnyebb megérteni. Richelieu kormányzatának lelkesedése egy darabig töretlen volt, és bár azt nehezebb megmagyarázni, miért nem volt közvetlen folytatása d’Avaugour erdélyi útjának, Fleutot megbízólevelének kiállítására arról tanúskodik, hogy az ügynek továbbra is fontosságot tulajdonítottak. D’Avaux hangvételének megváltozása 1640-ben egyértelműen az Erdélyből érkező, immáron meglehetősen csípősen fogalmazó üzenetek eredménye volt: a francia csúcspdipomata az önfelmentés bevett stratégiáját alkalmazva kezdett gúnytól csöpögő tónusban beszélni a fejedelemről, akinek a svédek involválódása nélkül nem sokat ígérhetett. Márpedig a svédek 1639 elejétől kezdve nem mozdultak.

A svéd régenskormány emlékezetén szemmel láthatólag mély és meglehetősen torz nyomot hagytak az 1630-as évek fordulójának Erdéllyel folytatott, meg-megszakadó tárgyalásai. Bethlen Gáborral ők keresték a kapcsolatot, de érdekeik nem egyeztek, így szövetség nem jöhetett létre. I. Rákóczi György maga jelentkezett, de akkor, a svéd seregek sikereinek csúcspontján ajánlata nem volt elég kedvező ahhoz, hogy komolyan vegyék – még II. Gusztáv Adolf halála után sem, amikor Axel Oxenstierna óriási energiákat megmozgatva tartotta egyben a Habsburg-ellenes frontot. A svéd forrásokból egyértelmű, hogy a kormányzat (és elsősorban a kancellár) emlékezetében nem az maradt meg, milyen hosszú időn keresztül várt hiába Erdély fejedelme tőlük bármilyen válaszra, hanem az, hogy amikor végre mégiscsak kapott egy – igaz, igényeit messze alulmúló – ígéretet, békét kötött a császárral. Azok a tények, hogy I. Rákóczi György előtte hosszú hónapokig tartotta függőben mindenféle keresett ürügyekkel a már régen lezárható

¹²⁹ Az 1638–1639-es tervezetek közül egyedül a pfalziaknak összeállítottban szerepel ez a pont. A gyulafehérvári egyezmény szövegével a franciák másik problémája a szultáni támogatás megszerzésének explicit említése volt, lásd *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 86–87.; *Hámori Nagy Zsuzsanna*: Transylvania and France in the Thirty Years War: The Origins of a Treaty. In: *The Princes of Transylvania and the Thirty Years War*. Ed. Gábor Kármán. Leiden, megjelenés előtt.

béketárgyalásokat, és még az 1633-as eperjesi egyezmény megkötése után is felajánlotta, hogy hajlandó azt felrúgni, ha a svédek végre küldenek neki egy hivatalos dokumentumot a szövetség megkötéséről, teljes mértékben hiányoztak az Oxenstierna által magában ápolgatott narratívából.¹³⁰

A kancellár, aki hajlamos volt úgy gondolni, hogy a német fejedelmeknek kötelessége nagy lelkesedéssel támogatni a háborút, amelyet elvben az ő érdekükben vívnak, Erdély fejedelmével kapcsolatban még kevésbé érezte jogosnak, hogy bármilyen kötelezettséget vállaljon. Ehhez nyilván hozzájárult a kelet-közép-európai politikai közzeggel szemben érzett megvetése is, amelyet ugyan ritkán rögzítettek a fennmaradt források, de akkor annál nagyobb erővel: az 1642. november elején tartott tanácsülésen elhangzott kijelentése, amelyben az Erdélynek adott *subsidi-umot* ahhoz hasonlította, mintha a gyermektől elvonnák a kenyeret és a kutyának adnák, igen sokat elárul Európa keleti felét illető beállítódásairól.¹³¹ A helyzetet csak rontotta, hogy a svéd kormányzat információi Rákócziról sokáig elsősorban attól a Cornelis Hagától származtak, aki szintén kritikusan viszonyult a fejedelem szerepéhez az évtized elején kudarcot vallott tárgyalássorozatban, és 1636-ban Bethlen István mellett tette le a voksát, abban bízva – alighanem tévesen – hogy személyében a protestáns összefogás ügyének jelesebb harcosa kerülhet a fejedelemség élére. Az, hogy a holland követ hazatérése után (ahogy korábban jeleztem) megváltoztatta véleményét és hasznosnak ítélte a szövetség keresését Rákóczival, már nem feltétlenül jutott el a svéd adminisztrációhoz.¹³²

Az 1640-es évek fordulóján a svéd régenskormányzat Erdély-szakértője így az a Paul Strassburg lett, aki korábban többször is járt Erdélyben, és aki a lehetetlen küldetése (misperint egyszerre kellett volna Rákóczival szemben Brandenburgi Katalin érdekeit képviselnie és ápolnia a fejedelemmel való szövetség megkötésének lehetőségét) által kiváltott feszültségek miatt igencsak elidegenedett I. Rákóczi Györgytől. A német diplomata 1636 után követte Axel Oxenstiernát Stockholmba, ahol megkapta az udvari tanácsosi címet és időről időre meghívták az államtanács üléseire, hogy külügyi kérdésekben referáljon. A fejedelem ügyének aligha tett jót, hogy Strassburg rendszeresen elmagyarázta a régenskormányzatnak: Rákóczi nem igazán katonamester, több vasat tart a tűzben, valamint a

¹³⁰ Az 1630-as évek fordulójának tárgyalásairól lásd *Kármán G.*: II. Gusztáv Adolf i. m.

¹³¹ A svéd államtanács 1642. okt. 26/[nov. 5]-ei ülésének jegyzőkönyve: SRP. IX. 431. További példákra lásd *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 78–80.; *Uő.*: II. Gusztáv Adolf i. m. 766. A német fejedelmekkel és más szövetségesekkel kapcsolatos attitűdjéről, amelynek keretében, ha érdekei úgy szolgálták, praktikus kérdéseket morális alapú elvárások megfogalmazásával vélt megoldhatónak lásd *Roberts, M.*: Oxenstierna in Germany i. m. 25.; *Tham, W.*: Den svenska utrikespolitikens historia i. m. 317.; *Goetze, S.*: Die Politik i. m. 106–107.

¹³² Haga és Rákóczi viszonyának alakulásáról lásd a 69. jegyz.

szövetségekötési javaslatok küldözgetésével párhuzamosan a császárral is tárgyal.¹³³ Césy, a francia portai követ egyértelműen Strassburgot tartotta a tárgyalások elakadásáért felelős személynek, és Rákóczi diplomatái többször is kísérletet tettek arra, hogy hiteltelenséget az udvari tanácsost a svéd adminisztráció előtt – különösebb eredményt azonban nem sikerült elérniük, nyilván azért, mert Strassburg vádjai fogadókészségre találtak.¹³⁴ Rákóczi igen logikus stratégiája volt, hogy a tárgyalások megszüretése érdekében időnként utalásokat tett arra, milyen kedvező ajánlatokkal kecsegteti a császár. Ilyen körülmények között ez persze csak rontott a helyzeten: d’Avaux szarkasztikus tónusban fejtette ki d’Avaugournak, hogy amennyiben ez a helyzet, a két Korona álláspontja szerint a fejedelemnek el kellene fogadnia az ajánlatot és semmiképpen nem kellene háborút kezdenie III. Ferdinánd ellen. A hasonló pikírt véleménynyilvánítások sem feledtethetik azonban, hogy az 1635. évi prágai béke után a Habsburg-ellenes szövetség jóformán összes tagja folyamatosan tárgyalásban állt a császárral is, és egészen 1642-ig nem volt világos, hogy sikerülhet a hatalmasra duzzadt konfliktust egy közös békekonzferencia keretei között rendezni.¹³⁵

Mindent összevetve: tudunk ugyan racionálisan hangzó érveket felhozni a franciák szövetségekötési hajlandóságát is meghatározó svéd álláspont egyes elemeinek magyarázatára, de alapvetően a végletekig vitt bizalmatlansággal lehet indokolni, miért kellett hat év ahhoz, hogy Heinrich Meerbott svédországi kúldetése után megszülessen a végleges szerződés. 1642 októberében a svéd államtanács ülésén elhangzott az a felvetés is, hogy a Svéd Korona nem sokat kockáztat azzal, ha tárgyalásokba bocsátkozik, hiszen a legrosszabb, ami történhet, az, ha Rákóczi megmutatja levelüket a császárnak vagy a lengyel királynak, ez pedig semmit nem ront a svéd pozíciókon. Az, hogy ennek ellenére a tárgyalást ők

¹³³ A svéd államtanács 1639. dec. 9/[19]-ei ülésének jegyzőkönyve: SRP VII. 602. 1642 novemberéből ismerünk egy utalást a német diplomata által összeállított memoriólára is, de nem világos, hogy ez még az 1630-as évek elején folytatott tárgyalásairól készült összefoglalása, vagy az 1637 után újrainduló tárgyalások keretében íródott: SRP IX. 446. Strassburg stockholmi tartózkodásáról lásd *Magnus Mörner*: Paul Straßburg, ein Diplomat aus der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Südost-Forschungen 15. (1956) 351–355.

¹³⁴ Réthy István levele Rákóczinak (Konstantinápoly, 1640. jún. 14.). I. Rákóczy György és a Porta i. m. 436–437.; A svéd államtanács 1637. okt. 24/[nov. 3]-ei ülésének jegyzőkönyve (Meerbott meghallgatása): SRP VII. 108.; Bisterfeld levele Salviusnak (Gyulafehérvár, 1640. júl. 5.). RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 8. Strassburgnak a svéd udvarban élvezett hitelességét támasztja alá Salvius egyik levele, amelyben egy francia diplomatával folytatott beszélgetése közben ugyanazokat a kifogásokat sorolja, mint amelyeket a régenskormányzat a német udvari tanácsostól hallott, lásd Hamburg, 1642. szept. 3. dátumú jelentését: RA Germanica vol. 749. fol. 101v.

¹³⁵ D’Avaux levele d’Avaugournak (Hamburg, 1641. nov. 27.). Répertoire i. m. 68. Az 1635 és 1642 közötti időszak béketárgyalásairól lásd *Fritz Dickmann*: Der westfälische Frieden. Münster 1959. 77–124.; *Derek Croxton*: The Last Christian Peace: The Congress of Westphalia as a Baroque Event. Basingstoke 2013. 55–81. Különösen jó párhuzam Hessen-Kassel folyamatos balanszírozása a svédek, a franciák és a császár között: *Helferich, T.*: The Iron Princess i. m. 62–160.

maguk akadályozták, híven jelzi az egész folyamat teljes irracionálisát.¹³⁶ 1638-ban alighanem a válságos katonai helyzet bírta rá Axel Oxenstiernát és társait, hogy felfüggeszék kétélyeiket, 1642 nyaratól kezdve pedig a kezdeményezés tőlük Torstenssonhoz került, aki nélkül I. Rákóczi György aligha lépett volna be a harmincéves háborúba.

A tudós mint diplomata

Amennyire nehéz megmagyarázni, mi tartotta vissza a svédeket a fejedelem tárgyalási szándékának komolyan vételétől, legalább annyira nehéz elképzelni, mi hajtotta I. Rákóczi Györgyöt, hogy vállalja azt az egy idő után meglehetősen megalázó szerepet, hogy korábbi, válasz nélkül maradt ajánlatai ellenére újra és újra bejelentkezzen a Habsburg-ellenes szövetség vezető hatalmainál. Ahogyan azt már jeleztem, 1639 májusában a fejedelem még pontosan úgy viselkedett, ahogyan az egy hasonló helyzetből adódik: miután hiába várta az újabb francia követet, kinyilvánította, hogy a továbbiakban az egész ügy nem is érdekli. A későbbiekben is számos bizonyítékot találunk arra, hogy a hiábavaló próbálkozások rengeteg feszültséget halmoztak fel benne. A Hamburgba küldött levelek hangvétele egyre kevésbé volt szívélyes, és egyre többször fordultak elő bennük elmélkedések arról: vajon a másik fél hogyan számol el lelkiismeretével, ha a kínálkozó ragyogó alkalmakat továbbra sem használja ki.¹³⁷

Ugyanakkor arra is bőven van adatunk, milyen tényezők segíthették elő azt, hogy I. Rákóczi György Bethlen Gábor nyomdokain haladva hadait végül Magyarországra vezesse. A fejedelem, akinek életvitelét elődjénél sokkal markánsabban meghatározta a kálvinista felekezethez tartozása, elkeseredetten figyelte a rekatolizáció sikereit a Királyságban. Ráadásul az 1638-as országgyűlésről – amely politikai megoldást hozhatott volna a vallásszabadság 1608-ban kialakított rendszerében mutatkozó vitás kérdésekre – csak nyugtalanító tudósítások jutottak el hozzá a protestáns érdekek képviselőitől.¹³⁸ Katasztrófálisan

¹³⁶ Jegyzőkönyv a svéd államtanács 1642. okt. 26[/nov. 5]-ei üléséről: SRP IX. 431–432.

¹³⁷ Rákóczi levele Réthynek (Gyulafehérvár, 1640. máj. 2.). I. Rákóczy György és a Porta i. m. 429.; Bisterfeld levele d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1640. júl. 10.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. II. 59.; Bisterfeld levele Salviusnak (Dés, 1641. jún. 27.). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 471.

¹³⁸ Chernel György levelei Rákóczinak (Pozsony, 1637. dec. 23., 1638. jan. 9.). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Magyar Kamara Archivuma E 190 Archivum familiae Rákóczi de Felső-Vadász (a továbbiakban: E 190) 9. d. nr. 2088., illetve 10. d. nr. 2233.; Usz István levele Rákóczinak (Uszfalva, 1638. ápr. 9.). Uo. 10. d. nr. 2245. Az 1638-as országgyűlés vallásügyi vitáiról lásd *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve II. A bécsi békekötéstől a linczi békekötésig 1608–1647. Bp. 1891. 397–403.; *Tatjana Guszarova*: A vallási kérdések vitáinak légköre a magyar országgyűléseken a 17. század első felében. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tuszor Péter. Bp. 1998.

rossz kapcsolatban volt Esterházy Miklós magyar nádorral, viszonyukat a kölcsönös, messzemenő bizalmatlanság, sőt nem túlzás azt állítani, a gyűlölködés jellemezte. Ennek egyik legjellemzőbb fennmaradt bizonyítéka a nádor egyik, 1640 februárjában írott levele, amelynek margójára a fejedelem minden második mondathoz szenvedélyes kommentárokat fűzött, jezsuita praktikákkal, a Fényes Porta ellene való bujtogatásával és más válogatott álnokságokkal vádolva meg Esterházyt. Ezt a megoldást feszültsége levezetésére az után találhatta ki, hogy hűséges magyarországi familiárisai szóvá tették: hiába van alkalmasint igaza, ha minden egyes esetben a nádor fejére olvassa összes bűnét, azzal semmiképpen nem lehet egy *modus vivendit* kialakítani, ami pedig a három részre szakadt ország szempontjából igencsak üdvös lenne.¹³⁹ Ellenszenvét – amelyben fontos szerepet játszott, hogy a nádor 1631-ben megpróbálta megbuktatni és 1636-ban sem állt ki mellette Bethlen Istvánnal szemben – Esterházy is viszonzta: 1639-ben például kifejtette Csáky Istvánnak, hogy Rákóczit „ha én volnék az, aki nem vagyok, bizony megríkatnám csak az [háborús] készülétiért is, de úgy látom, még inkább simogatjuk érette”.¹⁴⁰ Ehhez képest a fejedelem kapcsolata a magyarországi katolikus egyházi elittel tulajdonképpen jónak mondható: Lippay György kancellárral folytatott levélváltása sokkal kevesebb feszültséggel volt terhelt, még ha Rákóczi nyilván nem is örült annak, hogy az egri püspök állandóan a harmincéves háború különböző frontjain bekövetkezett Habsburg-párti sikerekkel traktálta.¹⁴¹

Mindenesetre a fejedelem elkötelezettsége a kálvinista felekezet és a protestáns ügy védelme iránt önmagában aligha motiválta volna őt arra, hogy 1637 késő nyarán követet indítson azokhoz a hatalmakhoz, akik az őt éppen a megelőző évben támogatásáról biztosító III. Ferdinánd ellen szövetkeztek. Heinrich Meerbott arra hivatkozott, hogy követségéről kizárólag a fejedelem, Alsted és „még egy teológus” tudott¹⁴² – ez pedig éles fénybe helyezi a Bethlen Gábor által Gyulafehérvárra hívott német professzorok politikusi tevékenységét,

310–311.; *Kármán Gábor: A harmincéves háború Magyarországon mint vallásháború.* In: *Vallásháborúk és felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben az ókortól napjainkig.* Szerk. Pósn László – Veszprémy László – Isaszegi János. Bp. 2020. 295–323.

¹³⁹ Esterházy Miklós levele Rákóczinak (Sempte, 1640. febr. 25.). *Beke Antal: Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczy Györggyel. A gyula-fehérvári káptalani levéltárból. Történelmi Tár* [5.] (1882) 307–309.; Chernel György levele Rákóczinak (Torda, 1638. jún. 11.). MNL OL E 190 10. d. nr. 2252.

¹⁴⁰ Esterházy levele Csáky Istvánnak (Szepes, 1639. szept. 13.). MNL OL Családi levéltárak P 72 Csáky család kassai levéltára 106. cs. 652. fasc. 133r.

¹⁴¹ 1637 és 1640 Lippay Györgynek összesen húsz, Rákóczinak szóló levele maradt fenn: „Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak...”. Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1625–1665). Szerk. Tusor Péter. (Collectanea sturiorum et textuum 1.) Bp. 2015. 18–67.

¹⁴² A svéd államtanács 1637. okt. 24[/ nov. 3]-ai ülésének jegyzőkönyve: SRP VII. 107.

különösen azért, mert 1638-ban a szövetség megkötésének érdekében eljáró követ maga Bisterfeld lett. Így aligha tévedünk, ha e két értelmiségi befolyásában találjuk meg Rákóczi eltökéltségének fő mozgatórugóját.

A fiatalabbik professzorral ellentétben Johann Heinrich Alsted szerepvállalása a politika gyakorlati részében úgyszólván ismeretlen a szakirodalomban, pedig a Herbornból érkezett tudós Gyulaféheváron nemcsak az akadémiában, de a fejedelem mellett is fontos szerepet töltött be, tanácsadóként. Egy ismeretlen személy tollából származó jelentés Rákóczi uralkodásának első szakaszából arról számol be, hogy a fejedelem minden ügyet megvitat a professzorral is. Nemcsak Meerbott említette, hogy még németországi tartózkodása alatt üzenetet váltott Alsteddel, de van adatunk arra is, hogy a professzor 1638-ban Cornelis Hagának is írt a fejedelmi adminisztráción keresztül, nyilván az I. Rákóczi Györggyel szemben fennálló konfliktus kezelése érdekében.¹⁴³ Alsted ekkorra már híres tudós volt, a folytatódó reformáció jegyében íródott pánszofista programja és annak alapján kidolgozott enciklopédiája széles körben ismertté tette a nevét. Aligha hagyta volna el a nassaui hercegségben fekvő Herborn egyetemi katedróját, ha az 1629-ben II. Ferdinánd által kiadott *Restitutionsedikt* nem teszi roppant törékennyé a kálvinisták helyzetét a Német-római Birodalomban. A császár rendelkezése azonban, úgy tűnt, végleg pontot tesz annak a vitának a végére, vajon az 1555. évi augsburgi vallásbéke kiterjeszhető-e az ágostai hitvallás követőin kívül (akiket a dokumentum explicite említett) a reformátusokra is, arra való hivatkozással, hogy ők is ennek a *confessione*nak egy változatát vallják magukénak. Az eddig a pontig is csak nagy jóindulattal, politikai tényezők által támogatva nyitva tartott kiskapu bezárulása menekülésre készítette a Birodalom kálvinista felsőoktatásának jeles személyiségeit, és noha Alsted meghívást kapott a hollandiai Deventerből is, ő Bethlen Gábor ajánlatát választotta.¹⁴⁴ A helyzetet tovább rontotta, hogy Erdély felé utazva a három tudós Regensburgban letétbe helyezte

¹⁴³ Legalábbis erre utal, hogy a levélről a fejedelem is tudott: Réthy levele Rákóczinak (Konstantinápoly, 1638. szept. 6.). I. Rákóczy György i. m. 390. A másik két adat: „Principis Transylvaniae moderna conditio in quo sit” PL AS AR Cl. V. nr. 102.; Meerbott orációja V. Vilmos előtt ([1637. márc.]). Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 231., 236.

¹⁴⁴ *Gerhard Menk*: Das Restitutionsedikt und die kalvinistische Wissenschaft. Die Berufung Johann Heinrich Alstedts, Philipp Ludwig Piscators und Johann Heinrich Bisterfelds nach Siebenbürgen. Jahrbuch der hessischen kirchengeschichtlichen Vereinigung 31. (1980) 29–63.; *Szentpéteri Márton*: Egyetemes tudomány Erdélyben. Johann Heinrich Alsted és a herborni tudomány. (Irodalom és kritika.) Bp. 2008. 15–34. Alsted jelentőségéről lásd *Howard Hotson*: Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation and Universal Reform. Oxford 2000. A *Restitutionsedikt* kálvinizmussal kapcsolatos rendelkezéseiről: *Michael Frisch*: Das Restitutionsedikt Kaiser Ferdinands II. vom 6. März 1629. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung. Tübingen 1993. 53–60. A gyulaféhevári akadémia alapításáról lásd *Péter Katalin*: Az erdélyi magyar iskolázás a 16. és 17. században. In: *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 103–106.

tulajdöntárgyainak jó részét, amelyeket azonban a császári adminisztráció lefoglalt, és I. Rákóczi György még 1635-ben is hiába próbálkozott visszaszerzésükkel.¹⁴⁵ Könnyű elképzelni, hogy a politikai összeomlás nyomán életkörülményeinek radikális megváltozása azt váltotta ki Alstedből, hogy új lakhelyén nem állt ellen a fejedelem részéről megnyilvánuló igénynek, miszerint lássa el őt tanácsokkal politikai útkeresésében. Ezek a tanácsok pedig egyúttal a protestáns ügy hathatós támogatását is szorgalmazták.

Bisterfeld karrierje az 1630-as évek elején szorosan kötődött Alstedéhez, akinek a hűséges tanítványa és ekkoriban veje is volt. Bethlen Gábor meghívásának megérkeztekor nem volt Herbornban, a brabanti Grave városában házitanítóskodott. Feltehetőleg apósa kérésére csatlakozott hozzá a nassaui egyetemvárosban, ahol 1629 tavaszán még tanított, majd nyár végén együtt indultak el Erdélybe. Az ekkor még csak huszonnégy éves Bisterfeld egy (igaz, viszonylag bizonytalan) groningeri meghívást utasított vissza, és úgy tűnik, nem feltétlenül tervezett hosszú távra: 1631 júniusában már arról szóltak a hírek, hogy nem sokáig akar Erdélyben maradni.¹⁴⁶ Aligha csodálkozhatunk rajta, hogy a húszas éveit második felében járó fiatalembert, aki egyelőre nem rendelkezett az Alstedéhez hasonló elismertséggel és kapcsolathálóval, kevésbé inspirálta az, hogy egy, az európai tudomány központjaitól igencsak távol eső területen, számára nyilván meglehetősen idegen környezetben töltsé életének legaktívabb éveit. Az 1630. esztendő állandó belpolitikai válsága nyilván még kevésbé tette vonzóvá Erdélyt. Noha a gyulafehérvári kollégium európai mércével mérve is jó fizetést biztosított, a huszonéves teológus számára ez csak részben pótolhatta a pezsgő szellemi életet, a hasonló érdeklődésű jeles tudósok társaságát, amiben Hollandiában könnyebben része lehetett volna.¹⁴⁷

Így aztán nagy kétségeink nem lehetnek afelől, hogy Bisterfeld szívesen vállalta az 1638. évi követséget, amelynek révén eljuthatott Párizsba, majd a hosszú hetek-hónapok alatt, amíg a diplomaták az uralkodói udvarok válaszára vártak, meglátogathatta számos tudóstársát is, és értékes ismereteket köthetett. A követség kezdeti időszakában a protestáns kapcsolati háló mozgatózásában kiemelkedő szerepet játszó Samuel Hartlibnek írott, baráti hangvételű levelében

¹⁴⁵ Rákóczi levele Sennyey Istvánnak (Kolozsvár, 1634. dec. 18.). MNL OL Mikrofilmtár X 1904 Mike Sándor gyűjtemény 11696. t.; Chernel György levele Rákóczinak (Sárospatak, 1635. márc. 5.). MNL OL E 190 7. d. nr. 1434.

¹⁴⁶ *Menk, G.*: Das Restitutionsedikt i. m. 57–62.

¹⁴⁷ A professzorok Erdélybe érkezéséről és a gyulafehérvári fizetésről lásd *Herepei János*: Adatok Bethlen Gábor gyulafehérvári academicum collegiumának előtörténetéhez. In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez i. m. 268–269.; *Szentpéteri M.*: Egyetemes tudomány i. m. 33. Bisterfeld kétségeiről tanúskodik 1637-ben Andreas Rivetusnak írt levele is: *Miklós Ödön*: Bisterfeld első meghívása Leidenbe. Theologiai Szaklap és Könyvkiadás 16. (1918) 18.

nagy örömmel jelezte, mely tudós emberekkel tud végre találkozni, ha reményei szerint Angliába is el tud majd utazni.¹⁴⁸ Erre, mint említettem, nem került sor, de Bisterfeld nem tétlenkedett: miközben ügyködött a Habsburg-ellenes koalíció létrehozásán a protestáns ügy érdekében, más oldalról is védelmébe vette a református vallást. Válaszul Johann Crell 1631-ben, a lengyelországi Rakówban megjelentetett unitárius traktátusára ebben az időszakban hozta tető alá a Szentháromság dogmájának védelmében írott *Mysterium Pietatis* című értekezésének kiadását Leidenben, a neves Elsevier kiadónál. A munka logikusan illeszkedett abba a teológiai támadásba, amelyet az 1630-as évek második felében az erdélyi unitáriusok elszenvedtek, és amely helyenként politikai dimenziókat is öltött (közülük kiemelkedik a legradikálisabb ágnek számító szombatosokat elítélő dési komplánáció). A nagy sikert aratott (később még háromszor megjelent) *Mysterium Pietatis* előkészítése mellett Bisterfeld Hollandiában és Hamburgban számos olyan ismeretséget kötött jeles tudósokkal, amelyek a következő évtizedekben is elkísérték.¹⁴⁹

Noha Hugo Grotius 1639 áprilisában – érzékelhető irigységgel – azt írta, hogy Bisterfeld a hírek szerint nyugodt akadémiai pozíció megszerzésére törekszik, a nemzetközi jog korábban teológiai műveket is író, hírneves tudósának látens vádja nem volt egészen jogos: a gyulafehérvári professzor tudományos munkássága ugyanis igen hasznos volt I. Rákóczi György diplomáciája számára.¹⁵⁰ Ahogyan emlékezhetünk, Bisterfeldet pontosan az tette a küldetés megvalósítására alkalmas személlyé, hogy a 17. század közepén kifejezetten szokatlan megoldás volt tudósokat ilyen jellegű politikai feladatokkal megbízni. A teológiai munka megjelentetése és a korabeli tudomány jeles személyiségeivel való élénk ismerkedés így nemcsak Bisterfeld személyes karrierjét segítette elő, hanem hatékonyan szolgálta az álcázás céljait is. Noha arról van adatunk, hogy Erdélyből való elutazásáról a

¹⁴⁸ Bisterfeld levele Samuel Hartlibnek ([1638 őszén]). Korrespondence Jana Amosa Komenského. (Spisy Jana Amosa Komenského 1.). Příp. Ján Kvačala. Praha 1898. 37. Hartlibről lásd *George Henry Turnbull*: Hartlib, Dury and Comenius: Gleanings from Hartlib's Papers. Liverpool–London 1947.; Samuel Hartlib and Universal Reformation: Studies in Intellectual Communication. Eds. Mark Greengrass – Michael Leslie – Timothy Raylor. Cambridge 1994. Bisterfeld és a Hartlib-kör kapcsolatáról lásd még *Viskolcz N.*: Johann Heinrich Bisterfeld i. m. 207–208. Bisterfeld az 1620-as években ugyan már járt Angliában, de a Hartlib-körrel valószínűleg John Dury 1634-es erdélyi útja révén került kapcsolatba: *Kvacsala J.*: Bisterfeld i. m. 454., 458–461.

¹⁴⁹ *Kvacsala J.*: Bisterfeld i. m. 464–468.; *Viskolcz N.*: Johann Heinrich Bisterfeld i. m. 207–213.; *Monok István*: Johannes Henricus Bisterfeld és Enyedi György két levelezés-kiadásban. Magyar Könyvszemle 103. (1987) 317–327. Az unitáriusok elleni támadásról, a teljesség igénye nélkül: *Szentpéteri M.*: Egyetemes tudomány i. m. 34.; *Szentpéteri Márton – Viskolcz Noémi*: Egy református–unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben. In: „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenség vitatásának előadott özőne...”. Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról. Szerk. Heltai János – Tasi Réka. Miskolc 2005. 93–102.; *Szabó András Péter*: A dési per történeti háttere. Egyháztörténeti Szemle 4. (2003) 29–56.

¹⁵⁰ Grotius levele Müllnernek (Párizs, 1639. ápr. 9.). Briefwisseling van Hugo Grotius X. 327.

fejedelem ellenfelei is értesültek, és az természetesen felkeltette gyanújukat, de olyan forrásaink nincsenek, amelyek azt bizonyítanák, hogy a Magyar Királyság katolikus elitje bármilyen komolyabb következményekkel járó konklúziót levont volna a tényből, miszerint a gyulafehérvári akadémia professzora hosszabb időre Nyugat-Európába utazott.¹⁵¹ Amint már említettem, a titkosság megőrzését szolgálta az is, hogy Bisterfeld nem közvetlenül a fejedelemnek írta jelentéseit, hanem Alstednek küldte azokat, így ránézésre az üzenetek politikamentes tudóslevelezés látszatát kelthették. Ebből adódott aztán a probléma, hogy az idősebbik professzor halála miatt a fejedelem nem értesült idejében a legfrissebb fejleményekről és a következő lépését illető várakozásokról.¹⁵²

Természetesen Erdélybe való visszaérkezése után Bisterfeld tudósi minősége álcázás céljait már nem szolgálhatta, hiszen amennyiben az ellenérdekelt fél kezébe jutnak üzenetei, a Habsburg-pártot nyilván elgondolkodtatja, vajon miért küld a gyulafehérvári professzor rejtjelezett leveleket francia és svéd diplomatáknak. Ebben az időszakban más előnnyel járt, hogy Bisterfeld bevonódott az erdélyi külügyek irányításába. I. Rákóczi György számára ugyanis – mint tudjuk – roppant megalázó volt a helyzet, hogy újabb és újabb ajánlatokat küld potenciális szövetségeseihez, amiket azok udvarias sorok kíséretében negligálnak. Számára óriási presztízavesztés lett volna újra és újra kilincselni d’Avaugournál, d’Avaux-nál és Salviusnál, akik nem lévén uralkodók, nem számítottak vele egyenrangú partnernek a 17. századi európai „fejedelmek társadalmában”. A fejedelmi méltósággal ugyancsak összeegyeztethetetlen lett volna sokadjárja is elismételni, mennyi ideje vár már válaszra, és ez milyen feszültséget vált ki belőle. Bisterfeldnek mint fejedelmi tanácsosnak azonban egyáltalán nem kellett hasonló ceremoniális jellegű skrupulusokkal szembenéznie, így számos levelében ecsetelhette sötét színekkel I. Rákóczi György dühét és annak kockázatát, hogy ha nem kap hamarosan pozitív választ, lemond hősi elhatározásáról a közös ügy

¹⁵¹ Madarász György levele Rákóczinak (Sárospatak, 1638. jún. 16.). MNL OL E 190 10. d. nr. 2255. Grotius egyenesen azt állította, hogy a császár értesült Bisterfeld követségének tartalmáról, lásd levelét Camerariusnak (Párizs, 1638. okt. 2.). Briefwisseling van Hugo Grotius IX. 602. Ehhez képest feltűnő, hogy az Erdéllyel kapcsolatos levelezésben nem látjuk nyomát: MNL OL Magyar Kancellária levéltára A 98 Transylvanica 9. cs. 11/b. fasc. Az egyeztetésekről egyébként a császári udvar tényleg értesült, de azért, mert 1639 júniusában I. Rákóczi György a nála tartózkodó királyi követnek, Bercsényi Imrének elmondta a tárgyalási pontokat, ám úgy, mintha azt a francia király ajánlotta volna neki, és nem fordítva. Lásd Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel X. 1637–1648. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1884. 231–240.

¹⁵² Lásd Bisterfeld már többször idézett feljegyzését (RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 5/1), illetve Debreczeni Tamás levelét I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1638. dec. 26.). MNL OL E 190 10. d. nr. 2313.

megsegítésére.¹⁵³ Bisterfeld visszaérkezése előtt az erdélyi udvar Kemény Jánost is alkalmazta hasonló „alternatív levelezői” funkcióban, azon az alapon, hogy d’Avaugourt a fejedelemségben tartózkodása idején a fiatal főnemes kalauzolta, de a német teológus professzori státusából (és az ebből eredő megbecsültségéből) fakadóan jobban megfelelt a feladatra, ráadásul személyesen is ismerte levelezőpartnereit.¹⁵⁴

1639 telén a d’Avaugournak címzett levelekben már megfigyelhető a kettőség, hogy a fejedelem kizárólag híreket közölt a francia diplomatával, a tárgyalások folytatásával kapcsolatos sürgetés Bisterfeld levelében szerepelt.¹⁵⁵ Aztán 1640-től kezdve I. Rákóczi György saját nevében már sem a danzigi rezidensnek, sem a Hamburgban tartózkodó követeknek nem írt, hanem a teljes kommunikáció a d’Avaux-val és Salviusszal egyenrangúnak tartható gyulafehérvári professzor révén folyt. A fejedelem csak akkor kapcsolódott újra a levelezésbe, amikor abban új szereplő tűnt fel: Hoditz gróf neki küldött levelére 1641 nyarán ugyanúgy saját nevében válaszolt, mint 1642-ben Lennart Torstenssonéra.¹⁵⁶ Rákóczi természetesen ellenőrizte azokat a leveleket is, amelyek Bisterfeld nevében mentek ki. Noha Erdélybe való visszatérése után a professzor kérte, hogy osszák meg vele a Paul Strassburggal erdélyi követsége után használt rejtjelkulcsot, illetve kért egy listát azokról a személyekről, akikkel levelet kell majd váltania, a következő időszakból fennmaradtak olyan fogalmazványok, amelyekben látszik, hogy Bisterfeld szövegébe I. Rákóczi György bele-belejavított. Az üzenetben például, amely 1640-ben annyira felbőszítette d’Avaux-t – tudniillik, hogy nem együgyűek az erdélyiek, hogy ne ismernék fel, ha csak gúnyolódnak velük – nem nehéz ráismerni a fejedelem stílusfordulataira, amelyek olyannyira elütnek Bisterfeld szokásos, mérsékelt hangvételétől.¹⁵⁷

Ugyanakkor a professzor nem kizárólag a fejedelem szócsöveként működött, I. Rákóczi György számított a tudására és véleményére is. A gyulafehérvári és a

¹⁵³ Lásd például Bisterfeld leveleit d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1639. dec. 27., 1640. júl. 10.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 706.; II. 59.

¹⁵⁴ Kemény János levele d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1639. máj. 1.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. II. 690–691. Kemény és a magát szolgálatot kereső francia tisztnek álcázó d’Avaugour kapcsolatról lásd Kemény János önéletírása i. m. 193.

¹⁵⁵ Bisterfeld, illetve Rákóczi levelei d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1639. dec. 27., dec. 29.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. I. 706.

¹⁵⁶ Rákóczi levele Hoditznak (Dés, 1641. júl. 27.). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 472–473., illetve Torstenssonnak (Gyulafehérvár, 1642. szept. 7.). RA Oxenstiernasamlingen E 1023 fasc. 1642. fol. 137r.

¹⁵⁷ Bisterfeld levele d’Avaugournak (Gyulafehérvár, 1640. júl. 10.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György i. m. II. 59. Rákóczi javításai láthatók például a professzor Torstenssonnak küldött levelén (Gyulafehérvár, 1643. máj. 3.). MHHD XXI. 48–50. A Bisterfeld Erdélybe érkezése után készített emlékirat-vázlata a szebeni Bisterfeld-hagyatékban maradt fenn: Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Sibiu (a továbbiakban: ANR DJS), Colecția de Acte Fasciculare F 46 fol. 7v–8r.

munkácsi szerződés végleges szövegének összeállítása körüli tárgyalásokon fontos szerepet játszott, az utóbbi vázlatai közül több pont javasolt szövegezése Bisterfeld kézírásával maradt fenn, és a véglegesnek szánt szövegben is vannak még javításai.¹⁵⁸ Noha nem ismerünk olyan írást, amelyben a fejedelemnek kifejezetten tanácsot adna a követendő politikai irányvonalról, Jacob Rebenstocknak a bevezetőben idézett sorai arról tanúskodnak, hogy a professzor – akivel a svéd szolgálatban álló tiszt, úgy tűnik, amúgy is baráti kapcsolatba keveredett – a protestáns ügy melletti kiállás egyik legfontosabb szószólója volt. A végleges elköteleződés előtt az isteni szándékkal kapcsolatban kétségek között hanyódo I. Rákóczi Györgyöt alighanem Bisterfeld győzte meg a gyulafehérvári szerződés megkötéséről, ellensúlyozva a békepárti (Kemény János által „igen austriacus”-nak minősített) Kassai István befolyását.¹⁵⁹

A gyulafehérvári professzor mindazonáltal nagy árat fizetett azért, hogy ilyen befolyáshoz jutott az erdélyi fejedelem udvarában. 1640 májusában ugyanis a leideni egyetem kurátorai felajánlották neki a megelőző évben elhunyt Antonius Walaeus teológiai professzori állását.¹⁶⁰ A nagy tekintélynek örvendő *universitas* – amelyet Szepsi Csombor Márton néhány évvel korábban minősített „Paradisus terrestris”-nek – nyilvánvalóan egészen más tudósi karriert tett volna lehetővé Bisterfeldnek, mint amire Erdélyben számíthatott, még akkor is, ha fizetése ott kisebb lett volna.¹⁶¹ Leiden akadémiái életben elfoglalt kimagasló rangján kívül mellette szóltak volna a tudományos munkához ott biztosított körülmények is, így a híres könyvtár, ami különösen vonzónak tűnhetett, mivel 1639-ben több adattal is rendelkezünk arról, mekkora nehézséget jelentett a Bisterfeld által Nyugat-Európában vásárolt könyvek Erdélybe

¹⁵⁸ MHHD XXI. 263., 285–287.

¹⁵⁹ Az egyetlen ebből a korszakból fennmaradt *opiniót*, amely Bisterfeld aláírását is viseli, Geleji Katona István fogalmazta és kettőjükön kívül még Medgyesi Pál udvari prédikátor is jegyzi: MNL OL E 190 13. d. nr. 3164. és 3162., Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 245–248., 251–254. A Rebenstockhoz fűződő kapcsolatról lásd a magyarországi hadjárat alatt is Erdélyben maradó professzor levelét a fejedelemmel tartó alezredesnek (Gyulafehérvár, 1644. nov. 7.). MHHD XXI. 144–145. Kassairól lásd Kemény János önéletírása i. m. 190–191.; illetve Rebenstock levele Torstenssonnak (Gyulafehérvár, 1643. nov. 8/18.). RA Transylvania vol. 1. nr. 132.

¹⁶⁰ A leideni egyetem kurátorainak levele Rákóczinak (Leiden, 1640. máj. 25.). ANR DJS Colectia de documente medievale V. 2265. A levél utalást tesz rá, hogy Antonius Thysius szintén halálos beteg – a professzor valóban elhunyt még ugyanabban az évben. A meghívás alighanem főként Andreas Rívetus közbenjárásának köszönhető, egy másik, helyettesi pozíciót már 1639-ben is felajánlottak Bisterfeldnek, lásd *Miklós Ö.*: Bisterfeld i. m. 16.

¹⁶¹ Az Erdélyben kapott fizetés versenyképességéről lásd Geleji Katona István levelét Rákóczinak (Gyulafehérvár, 1640. szept. 26.). *Ötvös Ágoston*: Geleji Katona István élete és levelei I. Rákóci [sic!] Györgyhez. Új Magyar Múzeum 9. (1859) 1. sz. 218. Leiden minősítésére: *Szepsi Csombor Márton*: Europica varietas. Szerk. Kulcsár Péter. Bp. 1979. 171.

szállítása a hatalmas költségek miatt.¹⁶² Geleji Katona István ráadásul arról tudósította a fejedelmet, hogy Bisterfeldet nemcsak Leiden presztízse vonzza, hanem más motivációi is vannak: az időközben megözvegyült tudós feleségül akarta venni Ludwig Camerarius lányát. Az erdélyi református püspök meglehetősen kétségbe volt esve, hogy az akadémiával kapcsolatos nagy tervek így végleg kútba esnek majd, amiben csak lehetett, kereste Bisterfeld és az 1638-ban súlyos betegségen átesett Piscator kedvét, miközben azon morgolódott a fejedelemnek, hogy ideje lenne, ha a professzorok végre nemcsak nevükben lennének azok.¹⁶³

1641 tavaszán mindenesetre úgy tűnt, a református püspök minden próbálkozása kudarcot vall, és a német professzor visszatér Európa nyugati felébe; erről az elhatározásáról Salviust is értesítette. Nyáron azonban megérkezett Hoditz gróf levele az erdélyi udvarba, és a fejedelem erre hivatkozva rábírta Bisterfeldet, hogy szakítsa félbe előkészületeit a távozásra. Egyben a leideni kurátoroknak is megírta, hogy a gyulafehérvári akadémiának szüksége van a professzorra.¹⁶⁴ 1642-ben a leideni meghívás lehetősége még mindig terítéken volt, sőt Comenius úgy tudta, Bisterfeld már Németalföldre költözött, és előre örült ottani találkozásuknak. Könnyen lehetséges, hogy a Torstensson bevonódásával új lendületet kapó diplomáciai tárgyalások bírták rá a német teológust, hogy adja fel a hollandiai egyetemi állással kapcsolatos elképzeléseit – a hosszas késlekedést leendő kollégái már így is nehezményezték, a kommunikáció akadályozásával vádolva meg I. Rákóczi Györgyöt.¹⁶⁵ Kútba estek a házassági tervek is: 1642-ben Camerarius lányát, az ekkor negyvenegy éves Anna Katherinát nem más vette feleségül, mint Paul Strassburg, aki nem sokkal korábban megözvegyült apósával (aki a svéd rezidensi hivatalt is letette) Groningenbe költözött.¹⁶⁶ Alighanem akkor dőlt el végleg, hogy Bisterfeld Erdélyben marad, amikor 1643 júniusában feleségül vett egy kolozsvári szász

¹⁶² Debreczeni Tamás levelei Rákóczinak (Sárospatak, 1639. okt. 19., dec. 18.). MNL OL E 204 Missiles Fasc. 14. fol. 44v; ill. 60v. A leideni könyvtár 17. századi állapotáról: *Christiane Berkuens-Stevelinck: Magna Commoditas. A History of the Leiden University Library 1575–2005.* Leiden 2004. 11–30.

¹⁶³ Geleji Katona István levelei Rákóczinak (Gyulafehérvár, 1640. szept. 21., okt. 8.). *Örvös Á.*: Geleji Katona István i. m. 211–212., 220–223. Piscator betegségről lásd Geleji Katona levelét Rákóczinak (Gyulafehérvár, 1638. dec. 2.). *Beke Antal*: Geleji Katona István levelei Rákócziyhoz. Irodalomtörténeti Közlemények 4. (1894) 337.

¹⁶⁴ Bisterfeld levele Salviusnak (Gyulafehérvár, [1641.] ápr. 28.). RA Transylvania vol. 1. nr. 30., illetve d’Avaux-nak (Dés, 1641. jún. 27.). *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 471–472. A kiadás Hoditzot tünteti fel címzettként, ám ez nyilvánvalóan tévedés, hiszen a szöveg egyes szám harmadik személyben beszél a morva grófról. Rákóczi Leidenbe írott leveléről: *Miklós Ö.*: Bisterfeld i. m. 18.

¹⁶⁵ Comenius levele Goddofred Hortonnak (London, 1642. márc. 4/14.). Jana Amosa Komenského korrespondence. Vyp. Adolf Patera. Praha 1892. 50.; *Kvacsala J.*: Bisterfeld i. m. 473.; *Miklós Ö.*: Bisterfeld i. m. 19–20.; *Momok I.*: Johannes Henricus Bisterfeld i. m. 324–325.

¹⁶⁶ *Schubert, F. H.*: Ludwig Camerarius i. m. 410–411.; *Mörner, M.*: Paul Straßburg i. m. 355–356.

polgárlányt, Stenczel Annát. A házaspár birtokot szerzett, 1644-ben zálogba vett egy tövisi kúriát, a következő évben pedig Szebenben házat vásárolt.¹⁶⁷ A negyvenes éveibe lépő teológus ezzel véglegesen letelepedett a fejedelemségben, bár némileg keserű szájízzel, különben Comenius nem hallhatta volna tőle, hogy „a Magyarországra hívott tudósok és mesteremberek örökre szóló börtönbe kapják a meghívást”.¹⁶⁸

Bisterfeld döntésében, hogy Erdélyben marad, aligha csak a pénz játszott szerepet: noha fizetése nemzetközi szinten is versenyképesnek számított, annak kiszolgáltatása akadozott, Geleji Katona István már 1640-ben is a „salarium alkalmatlanul való kiadattatásáról” írt, 1649-re pedig az erdélyi kincstár 600 birodalmi tallérral tartozott a professzornak.¹⁶⁹ Bisterfeld nyugat-európai tudóstársainak gondolatmenetét követve azt is feltételezhetnénk, hogy I. Rákóczi György egyszerűen nem volt hajlandó elengedni, ám ez aligha sarkallta volna Bisterfeldet további lázas tevékenységre – márpedig a teológus következő éveiben mutatott teljesítményén a kényszeredettség legkisebb jeleit sem fedezhetjük fel. Egyrészt serényen ápolta Alsted örökségét, akár saját, önálló kutatásainak rovására is: 1641-ben megjelentetett egy indexet a néhai professzor Erdélyben írott magnum opusához, a *Prodomushoz*. A következő években aztán valóra váltotta Geleji Katona István óhaját, hogy viselkedjen nem csak nevében tanárként, és szorgalmasan folytatta azt a tankönyvírási tevékenységet, amelyet a Herbornból érkezett professzorok a megelőző évtizedben kezdtek el a gyulafehérvári akadémia oktatási színvonalának emelésére.¹⁷⁰ A teljesítmény tiszteletre méltó és cseppet sem magától értetődő: professzortársa, Piscator névéhez közel sem fűződik hasonló mennyiségű publikáció. A folytatódó reformáció elképzelésének híveként Bisterfeld számára (ahogy ezt az erdélyi meghívás elfogadásakor jelezte is egy levelében) szent missziót jelentett a Gyulafehérvárra költözés, amelyet képességei szerint igyekezett a legteljesebben végrehajtani.¹⁷¹

¹⁶⁷ *Gyulai Éva*: Bisterfeld özvegye, ifj. Zákány Andrásné Stenczel Anna testamentuma – Szendrő, 1666. In: Levéltári évkönyv XIV. Szerk. G. Jakó Mariann – Veres László – Viga Gyula. Miskolc 2006. 78–80.

¹⁶⁸ Comenius levele Hartlibnek (Leszno, 1654. júl. 19/29.). *Unbekannte Briefe des Comenius und seiner Freunde 1641–1661*. Hrsg. Milada Blekastad. Ratingen–Kastellaun 1976. 114.

¹⁶⁹ Fizetési lajstrom 1630-ból maradt fenn, ebben a főprofesszor fizetése (valószínű, hogy az 1640-es években már Bisterfeld is ezt kapta) 500, a második professzoré 350 tallér volt. *Herepei J.*: Adatok i. m. 269.; Geleji Katona levele Rákóczinak (Gyulafehérvár, 1640. okt. 8.). *Örvös Á.*: Geleji Katona István i. m. 221.; *Gyulai É.*: Bisterfeld özvegye i. m. 80.

¹⁷⁰ *Kvacsala J.*: Bisterfeld i. m. 471.; *Viskolcz N.*: Bisterfeld bibliográfiája i. m. 32–42.; *Viskolcz Noémi*: Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században. Magyar Könyvszemle 118. (2002) 249–271.; *Szentpéteri M.*: Egyetemes tudomány i. m. 15–16.

¹⁷¹ *Kvacsala J.*: Bisterfeld i. m. 456.

Aligha tévedünk, ha ennek a programnak részeként tekintünk arra a szerepre, amelyet Bisterfeld az erdélyi külpolitikában betöltött. Noha Meerbott retorikájához képest Bisterfeld leveleiben ritkán lapozunk rá az Antikrisztus és az ellene folytatott harc emlegetésére aktuálpolitikai fejlemények ismertetésekor, erre is akad azért példa, ami nem is csoda, hiszen a német tudósra nagy hatással volt mesterének kísérlete a ramista alapú enciklopedikus gondolkodás és a millenarista gondolatrendszer összebékítésére. Maga is részt vett Alsted *Diatribéjének* kidolgozásában.¹⁷² Minden adott volt tehát ahhoz, hogy személyes kötelességének érezze: a maga eszközeivel járuljon hozzá az Antikrisztus erői elleni küzdelemhez és segítse meg a szorongattatott német birodalmi protestánsok ügyét. 1629-ben, még Herbornban, több disputáció is zajlott a felügyelete alatt, amely az ellenálláshoz való jog kérdését járta körül.¹⁷³ Figyelemre méltó, hogy amikor szembesült a francia tárgyalófelek vonakodásával a vallásügynek a szövetségi szerződésben való megemlítésével kapcsolatban, 1639-ben javasolta Salviusnak, hogy szövetkezzenek a fejedelemmel külön, csak a saját nevükben.¹⁷⁴ Természetesnek tarthatjuk azt is, hogy nem örült a linzi béke megkötésének: hiába érte el I. Rákóczi György, hogy az okmány a magyarországi protestánsok vallásgyakorlatának szabadságát addig sosem látott alapossággal írja körül, a protestantizmust szélesebb körben megsegíteni kívánó professzor nem lehetett elégedett. A katolikus D’Avaux-nak és a vesztfáliai béketárgyalásokon a Francia Koronát képviselő másik követnek, Abel Serviennek írott levelében persze nem hivatkozhatott az Antikrisztus elleni küzdelemre, de hangot adott azon félelmeinek, nem lesz-e ez a béke még nagyobb sérelmek melegágya.¹⁷⁵

Feladatának sokrétű szent küldetésként való értelmezése nyilván fontos szerepet játszott abban, hogy Johann Heinrich Bisterfeld az 1640-es évek elején hosszas hezitálás után végül lemondott a nagy presztízsű egyetemen betölthető professzori állásról és az őt a református kapcsolati háló középpontjába helyező hitvesről. Noha ritkán, de volt lehetősége arra is, hogy nyíltan szavakba öntse, hogyan látja saját szerepét. A munkácsi szerződés létrejötte után

¹⁷² *Kvacsala J.*: Bisterfeld i. m. 452. Egy példa az aktuális politikai fejlemények üdvtörténeti keretben való értelmezésére: Bisterfeld levele Rákóczinak (Gyulafehérvár, 1645. jan. 7.). MHHD XXI. 230.

¹⁷³ *Gerhard Menk*: Restitutionen vor dem Restitutionsedik. Kurtrier, Nassau und das Reich 1626–1629. Jahrbücher für westdeutsche Landesgeschichte 5. (1979) 129. 102. jegyz.

¹⁷⁴ Bisterfeld feljegyzése Salviusnak (1639 elején). RA E 5277 Salvius samling vol. 25. nr. 5/I. Jellemző, hogy végrendeletében kikötötte: amennyiben lánya „pálista vagy ariánus” férjét választana, a neki adott évjáradék kiszolgáltatását szüntessék be, és hasonlóképpen járjanak el a kedvezményezett más rokonokkal is, ha e felekezetek valamelyikéhez csatlakoznának. *Zimmermann Ferenc*: Bisterfeld végrendelete. Történelmi Tár [16.] (1893) 172–173.

¹⁷⁵ Bisterfeld levele d’Avaux-nak és Serviennek (Fogarás, 1646. febr. 22.). *Gergely S.*: I. Rákóczi György II. i. m. 76.

Mazarinnak írott levelében szerényen utal arra, hogyan hívta ki a közügyek fényére fejedelme az iskola nyugalmából, de Lennart Torstenssonnak ennél valamivel többet árult el.¹⁷⁶ Rebenstocknak a tanulmány elején idézett jellemzését olvasva a svéd tábornagy köszönetet mondott a professzornak addigi segítségéért, amelyre Bisterfeld a következő eszmefuttatással válaszolt: „Noha egyáltalán nem érdemlem meg azt a nagy dicséretet, amellyel Excellenciád kegyesen elhalmoz, annyit jó lelkiismerettel állíthatok, hogy szinte mártírja vagyok a közös ügynek. Hiszen vesztemet akarják nemcsak nyílt ellenségeink, de azok is, akik magánérdekeiket a közérdek és a haza java elé helyezik. De én ezzel szolgálom hűségesen Istent, az egész kereszténységet, az én kegyelmes uramat, Magyarországot és Erdélyt.”¹⁷⁷

A mártíromság említése a fenti idézetben mindenesetre nem általában véve az áldozatok vállalására való készsége utal, hanem Bisterfeld nagyon is konkrétan azt közli, hogy életét veszély fenyegeti. Más forrásokból is tudjuk, hogy érzekelte: Erdélyben sokan nem rokonszenveznek a politika világába való bevonódásával, és tartott egy esetleges merénylettől.¹⁷⁸ Nem tudjuk, félelmeinek mennyi alapja volt, de az biztos, hogy a politikai életbe való beavatkozása az erdélyi református egyház vezető rétegében is unikumnak számított. 1643 kora őszén, amikor I. Rákóczi György kikérte a véleményüket, vajon a tervezett háború egyezik-e az isteni szándékkal, Geleji Katona István püspök és Medgyesi Pál udvari prédikátor Bisterfelddel közösen szignált véleményükben jelezték, hogy a professzorral ellentétben ők nem nagyon ismerik a diplomáciai hátteret. Az is feltűnő, hogy a közös *opinio* mennyire óvatosan fogalmaz, és noha végül – ismerve a fejedelem szándékát – a katonai intervenció istenes mivolta mellett teszi le a garast, többször visszatér arra a tételre, hogy az egyház vezetőinek nem tiszte ilyesféle politikai döntést hozni, sőt taktikai szempontból ez nem is lenne szerencsés.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Bisterfeld levele Mazarinnak (Sárospatak, 1645. máj. 6.). *Gergely S.*: I. Rákóczy György i. m. II. 74.

¹⁷⁷ „Wiewoll Ich den großen ruhmb, welche E. Excell: mir auß gnädigem favor zuschreibet, gar nicht verdienet hab, so kann Ich doch mit guthen gewissen sagen, daß Ich gleichsamb ein Martýrer für die gemeine sachen bin. Dan nicht allein die offentliche feindt, sondern alle die ienigen welchen mehr an ihres privat nütze alß am gemeinen vnnd des Vaterlandts besten gelegen, mir nach leib vnnd leben stehen: Aber Ich hiermit Gott, der gantzen Christenheit, I. F. D.“ meinem gnädigsten Herrn, auch Hungarn vnndt Siebenburgen, trewligst diene.” Bisterfeld levele Torstenssonnak (Makovica, 1645. márc. 13.). RA Transylvanica vol. 1. nr. 39.

¹⁷⁸ Bisterfeld saját levelére hivatkozik Johannes Rulitius amszterdami lelkész, lásd levelének kivonatát (Amszterdam, 1644. febr. 12/22.). The Hartlib Papers i. m. 43/21A. Geleji Katona Istvánnak is arra panaszkodott Erdélybe való visszatérése után, hogy a bécsi udvar gyanúját Gyulafehérvárott is érzi, „itt is [...] a pápisták [...] igen keresztül nézik”, lásd Geleji Katona levelét Rákóczinak (Gyulafehérvár, 1640. szept. 26.). *Örvös Á.*: Geleji Katona i. m. 218–219.

¹⁷⁹ Lásd Geleji Katona, Medgyesi és Bisterfeld idézett opinióit. Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás i. m. 245–248., 251–254.

Bisterfeldet politikai téren való elköteleződése nemcsak az egyház erdélyi származású vezetőitől különböztette meg, hanem a nyugatról érkező, több-kevesebb ideig a fejedelemségben szerepet vállaló értelmiségiek jó részétől is. Martin Opitz, a német barokk egyik legjelentősebb költője, aki Bethlen Gábor meghívására 1622-ben rövid ideig szintén Erdélyben tanított, az 1630-as évek második felében Danzigból rendszeresen informálta Oxenstiernát a fejedelemségben bekövetkezett fejleményekről, és saját bevallása szerint továbbra is levelezett erdélyiekkel, de nincs tudomásunk arról, hogy I. Rákóczi György politikáját megpróbálta volna befolyásolni.¹⁸⁰ Nem tudunk hasonlóról Piscator vagy a II. Rákóczi György idejében Gyulafehérvárra kerülő francia származású anglikán lelkész, Isaac Basire esetében sem.¹⁸¹ A nemzetközi protestáns ügy melletti politikai, sőt katonai fellépés szükségességéről a későbbiekben Comenius próbálta meggyőzni a Rákóczi-családot, de érvelése, amely látnokok vízióira épült, nem talált meghallgatásra. A dinasztia éppen Bisterfeldhez fordult tanácsért, és a gyulafehérvári professzor volt az, aki – a morva pedagógus mélységes csalódására – valószínűtlennek ítélte, hogy Mikuláš Drabík látomásai valóban isteni eredetűek volnának.¹⁸²

Ezek a fejlemények az 1650-es években mindazonáltal nem állnak ellentétben Bisterfeldnek a korábbiakban megfigyelhető attitűdjével. Amennyiben az erdélyi református teológusokéhoz képest radikálisabb elköteleződését a protestáns ügy politikai képviselőjének szorgalmazásában valóban a németföldi reformátusok helyzetében az 1620-as évek során beállt változások motiválták, a helyzetet a vesztfáliai béke nyilvánvalóan megváltoztatta, hiszen az elismerte a kálvinista

¹⁸⁰ Martin Opitz levelei Axel Oxenstiernának (Danzig, 1637. aug. 12., szept. 30., 1638. febr. 17., jún. 10.). Briefe G.M. Lingelsheims, M. Berneggerd und ihrer Freunde. Nach Handschriften der Kgl. Bibliothek in Kopenhagen, der Reichsbibliothek in Stockholm, der Stadtbibliotheken in Bremen, Breslau, Hamburg und Lübeck, der Universitätsbibliothek in Leiden, der Bibliothek der Kgl. Rittersakademie in Liegnitz, der Ständ. Landesbibliothek in Kassel, des Kgl. Staatsarchivs in Breslau, des Stadtarchivs in Danzig und des Reichsarchivs in Stockholm. Hrsg. Alexander Reifferscheid. (Quellen zur Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland während des siebzehnten Jahrhunderts nach Handschriften 1.) Heilbronn 1889. 564., 565., 577. és 572. Opitz erdélyi tartózkodásáról legújabban lásd *Hans-Christian Maner: Martin Opitz in Siebenbürgen (1622–1623). Traum und Wirklichkeit fürstlicher Machtpolitik unter Gabriel Bethlen.* In: Martin Opitz (1597–1639). Hrsg. Thomas Borgstedt – Walter Schmitz. Berlin 2012. 154–168.

¹⁸¹ Basire-ről lásd *Kármán Gábor: Isaac Basire Erdélyben.* In: Háborig, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről. Szerk. Nagy Gábor – Viskolcz Noémi. Miskolc 2019. 20–42.

¹⁸² *Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon.* Bp. 1931. 167–170.; *Kármán G.: Erdélyi külpolitika i. m. 348–364.* Bár svéd államtanácsosi rangja miatt a Rákócziak érdeklődését ideiglenesen felkelte, hosszabb távon nem járt több sikerrel a Comenius által inspirált Bengt Skytte próbálkozása sem. *Nils Runeby: Bengt Skytte, Comenius och abdikationskrisen 1651.* Scandia 29. (1963) 360–382.; *Kármán Gábor: Kísérlet a misztikus alapú külpolitikára? Bengt Skytte útja a Rákócziakhoz 1651–1652.* Aetas 23. (2008) 4. sz. 65–82.

felekezeti törvényességét a Német-római Birodalomban és ezáltal elhárította az akkor legfenyegetőbbnek látszó veszélyt. Könnyen elhíhet, hogy az évtizedekig tartó vérontás megújítása az időközben Erdélyben való letelepedésébe beletörődött és a fejedelemségben nagy tiszteletnek örvendő Bisterfeld számára cseppet sem tűnt kívánatosnak – ellentétben Comeniusszal, aki számára a Cseh Testvériség száműzetésben élő püspökeként hatalmas csalódást jelentett, hogy a münsteri és osnabrückeri békek a cseh korona országait teljes mértékben a Habsburg dinasztia hatáskörébe utalták.¹⁸³ Noha időnként a Rákóczi-dinasztia továbbra is kikérte a véleményét politikai kérdésekben – így 1649-ben Rákóczi Zsigmond menaszszonyának kiválasztása vagy 1651-ben a kozákok által a lengyelek ellen kért segítségnyújtás kapcsán –, 1648 után Bisterfeld szerepvállalása a fejedelmi politikában megváltozott. Professzorként továbbra is a folytatódó reformáció eszméjét szolgálta, és tudósi kapcsolati hálóját a Rákócziak diplomáciájának rendelkezésére bocsátotta, azonban nyoma sincs annak, hogy kezdeményező szerepet játszott volna, és az európai politikai élet különböző szereplőivel fenntartott személyes levelezése is megszűnt.¹⁸⁴ Annak a különleges, kiemelt szerepnek a vállalására, amelyet Johann Heinrich Bisterfeld 1638 és 1643 között I. Rákóczi György mellett betöltött, és amely egyszerre segítette a fejedelmi politikát útmutatással és a kommunikáció technikai megvalósításával, a vesztfáliai béke után már nem volt szükség.

JOHANN HEINRICH BISTERFELD
AND TRANSYLVANIAN FOREIGN POLICY BETWEEN 1638 AND 1643

By Gábor Kármán

SUMMARY

The study analyzes the long prehistory of the Gyulafehérvár Agreement of 1643, the alliance between Prince György Rákóczi I of Transylvania and the Crowns of Sweden and France. In the preceding years the prince sent no less than seven diplomats to the

¹⁸³ *Jan Kumpere*: Die Entwicklung von Komenskýs politischen Anschauungen und Bestrebungen, illetve *Jaroslav Pánek*: Jan Amos Comenius: zum politischen Denken und politischen Handeln. In: Jan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit. Hrsg. Karlheinz Mack. (Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 21.) Wien – München 1992. 37–54., illetve 55–74.; *Miroslav Hroch – Ivo Bartěček*: Die böhmische Frage im Dreißigjährigen Krieg. In: Der Westfälische Friede: Diplomatie, politische Zäsur, kulturelles Umfeld, Rezeptionsgeschichte. Hrsg. Heinz Duchhardt. (Historische Zeitschrift: Beihefte 26.) München 1998. 447–460.; *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 348–364.

¹⁸⁴ A tanácsadói szerepre: *Kármán G.*: Erdélyi külpolitika i. m. 175–177., 182–184. A kapcsolatháló: *Viskolecz N.*: Bisterfeld bibliográfiája i. m. 24–27., 88. 1649-ben Bisterfeld újra meghívást kapott Leidenbe, ennek részleteiről azonban nem tudunk: *Miklós Ö.*: Bisterfeld i. m. 20.

representatives of the anti-Habsburg powers in the Thirty Years War with offers for cooperation, but after the initial enthusiasm, negotiations stalled. I argue that the reason for the tardiness of the parleys can be found less in Rákóczi's excessive demands than in the (altogether unfounded) lack of trust on the Swedish side. The study also reconstructs the activities of the person who stood behind the prince's stubbornness in repeating his offers: Johann Heinrich Bisterfeld, professor of the Gyulafehérvár College, who was involved in princely politics at an exceptionally high level for the age.